
Etnik Grup-Devlet İlişkilerinin Sorunsallaşması ve Aktör Tutumlarındaki Açmazlar: Türkiye'deki Kürt Sorunu Örneği

Erol Kurubaş^o

Giriş

Günümüzde ulusal ve uluslararası güvenliği tehdit eden çatışmaların birçoğu etnik sorunlardan kaynaklanmaktadır. Bu sorunlar ulusal kimlik, kendi kaderini belirleme ve milliyetçilik temelinde doğduğu için ulus-devletin varlığı ve yapısıyla adeta varoluşsal bir ilişki içindedir. Fakat bu sorunlu bir ilişkidir. Demokrasi açığı, azgelişmişlik, ulusal bütünleşmenin sağlanamamış olması gibi olgularla bu sorunlar arasında nedensel ilişki olmakla birlikte, bunlar etnik sorunları açıklamada ve çözüm üretmede yeterli değildir. Söz konusu nedenselliklerin bu tür sorunları besleyen, uygun ortam sağlayan ve aktör tutumlarını etkileyen önemli etkenler olduğu açık olmakla birlikte, dünyadaki örneklerine bakıldığında bunların sağlanması durumunda bile farklı düzey ve biçimlerde bu sorunların sürdüğü bir gerçektir.

Türkiye'deki Kürt sorunu da etno-dilsel özellikleriyle çoğunluktan farklılaşan bir topluluğun kimlik taleplerinden kaynaklanan, ama aynı zamanda terör eylemleri nedeniyle şiddet içeren bir etno-milliyetçilik sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olgu, sosyal yönüyle etno-dilsel kimlik bilincinin ortaya çıkmasından ve siyasal açıdan bunun korunması ve tanınması talebiyle olabildiğince bağımsızlaştırılması çabasından kaynaklandığı için "Kürt sorunu" olarak nitelendirilebilir. Kuşkusuz bu sorunun kimlik boyutunun yanı sıra bölgesel ve toplumsal azgelişmişlik, insan hakları, bölücülük ve terör gibi başka

^o Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim üyesi.

boyutları da vardır. Ama tüm bunlar bugün itibariyle etnik Kürt milliyetçiliği ve devletin güvenlik endişelerinden kaynaklanan sorunlar demetinin birer parçasıdır. Zaten bu nedenle bu çok boyutlu sorun farklı biçimlerde adlandırılabilen, buna yeterince gerekçe de bulunulabilmektedir. Hâlbuki “Kürt sorunu” tüm bu boyutları kapsayan bir ifadedir. Çünkü sorunun siyasallaşma sürecine damgasını vuran etno-milliyetçilik bu boyutlardan beslenmektedir. Keyman’ın da belirttiği gibi, Kürt sorunu bu anlamda sosyolojik, tarihsel ve söylemsel düzeyde kurulmuş, çok boyutlu yapıya sahip kültürel hak ve özgürlüklerle etno-milliyetçiliğin iç içe geçtiği bir etnik kimlik sorununu ve siyasetini adlandırmaktadır¹.

Makalede Türkiye’deki Kürt sorunu özelinde bu tür sorunların anlaşılabilmesi ve çözüm yollarının bulunabilmesi için öncelikle etnik grup-devlet ilişkilerinden doğan etnik sorunlara kuramsal bir çerçeve sunulmaktadır. Bu açıdan etnik sorunların nedenleri, aktörlerin tutumları ve bu sorunlara çözüm üretmenin neden kolay/mümkün olmadığı sorunsallaştırılmaktadır. Bu bağlamda etnik sorunlara ilişkin iki analiz çerçevesi ortaya atılmaktadır: Birincisi, ulus-devletin etnik farklılıkları asimile çabası (devlet milliyetçiliği); ikincisi, etnik grubun kimlik bilincine ulaşması ve siyasallaşması sonucu bir biçimde kendi kendini yönetecek bir siyasal birim kurma çabası (etno-milliyetçilik). Bu durumda etnik sorunların temel kaynağını ulus-devlet ile siyasallaşmış etnik gruplar arasındaki varoluşsal uyumsuzluğun ve bunun sonucu ortaya çıkan “milliyetçilikler savaşı”nın oluşturduğu iddia edilerek, bu durumun aktör tutumlarında yol açtığı birtakım ikilemlerin çözümünü zorlaştırdığı ileri sürülmektedir.

Bu iddiaları incelemek için çalışmanın ilk kısmında her şeyden önce etnisite, ulus, milliyetçilik, ulus-devlet gibi kavramlara ait ilişkisellik sorgulanmakta, “etnik sorun” kavramsallaştırması bağlamında etnik grupların hangi şartlar altında siyasallaşarak milliyetçilik ideolojisine dayandıkları ve ulus-devlete meydan okuyan bir aktöre dönüşebildikleri, bu süreçte aktörlerin birbirlerine karşı tutumları ve bunları farklılaştıran faktörler araştırılmakta ve bir çözüm çerçevesi ortaya konulmaktadır. Çalışmanın ikinci kısmında ise, bu kuramsal perspektifin ışığında Türkiye’deki Kürt sorunu grup ve devlet bağlamında iki farklı düzeyde irdelenmektedir. Bu çerçevede makalede etnik grup ve devlet düzeyinde Kürt sorununun ne olduğu ve neden kaynaklandığı açıklandıktan sonra, gelinen aşamada tarafların soruna ilişkin tutumları ortaya konularak, çözüm konusunda ne yapılabileceği sorgulamakta, öte yandan bu iki düzeydeki bazı ikilem ve açmazlara işaret edilerek aktör tutumlarında ciddi bir değişiklik olmadığı sürece sorunun kısa ve orta vadede çözümünün mümkün gözükmediği ileri sürülmektedir.

¹ E. Fuat Keyman, “Etnik Çatışmayı Önlemek”, *Radikal* 2, 11 Eylül 2005, s. 9.

Kuramsal Açıdan Etnik Sorunlar ve Aktör Tutumları

Etnisite-Ulus İlişkisi

Etnisite kavramı, atalara ait ortak mirasla karakterize edilen bir topluluktan geldiğine inanan kimseleri ifade etmektedir. Bu haliyle kavram biyolojik olmaktan ziyade sosyolojik anlamda ortak kökenden, akrabalıktan kaynaklanan kültürel birliğe uygun düşmektedir.² Smith, etnik grubu tarihsel ve sembolik-kültürel nitelikleri öne çıkararak, soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anıları vurgulayan, din, dil, gelenek ya da kurumlar gibi bir veya daha fazla kültürel farklılığa göre ayırıldıkları kolektif bir kültürel tip olarak tanımlar.³ Ona göre etnik gruplar kolektif özel bir isim, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ayırıcı ortak kültür, özel bir yurtla bağ ve dayanışma duygusu taşımalarıdır.⁴

Etnik grupları uluslarla karıştırmamak gerekir. Ulus, ortak bir kökeni paylaşan, kültürel, tarihsel ve teritoryal bağlara sahip siyasal bir topluluktur. Kimi zaman etnik gruplarla uluslar arasında çakışma görülse de, etnik gruplar bir ulusun sahip olduğu pek çok nitelikten yoksundurlar. Etnisitede bir ülke ile olan bağ tarihsel ve sembolik kalabilirken, ulusta bu bağ fiili olup siyasal nitelik taşır. Ayrıca etnik gruplar, uluslar gibi ortak bir kamu kültürü, iş bölümü ya da ekonomik birlik göstermedikleri gibi, herkes için geçerli yasal kodlara da sahip değillerdir.⁵ Kısacası, ulus bir devletin fiili sınırlarına bağlı sosyo-politik bir kategoriyken, etnik grup nesilden nesile geçen ve devlet sınırlarına bağlı olmayan kültürel bir kategoridir.⁶ Dahası, etnik gruptan sayılabilmek için doğuştan birtakım özellikleri taşımak gerekirken, ulus için genellikle böyle bir önşart yoktur. Bu haliyle etnik gruplar dışlayıcı, uluslar kapsayıcıdır.

Öte yandan, etnik dayanışma duygusu tek başına ulus oluşturmasa da, etnik gruplar belli koşullar altında ulusa dönüşebildiklerinden “potansiyel uluslar” olarak görülebilir. Çünkü etnik gruplar siyasallaşmaları halinde milliyetçilik ideolojisiyle hareket etmekte, bu ise ulus inşasına yol açabilmektedir.⁷ Bu açıdan bazen ulus, genellikle siyasal örgütlenmesini tamamlamış, yani kendi devletini

² Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Basil Blackwell Inc., 1986, s. 21; Walker Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1994, s. 100-101; Craig Calhoun, *Nationalism*, Buckingham, Open University Press, 1997, s. 29-48.

³ Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 41. Primordiyal ve araçsal yaklaşımlar için bkz. John Hutchinson and Anthony D. Smith, *Ethnicity*, Oxford, Oxford University Press, 1996, s. 7-10, 35-56; Tarja Vayrynen, “Ethnic Community and Conflict Resolution”, *Cooperation and Conflict*, Vol. 33, No. 1 (1998), s. 61.

⁴ Smith, *The Ethnic Origins...*, s. 22-30.

⁵ Smith, *Millî...*, s. 71.

⁶ Immanuel Wallerstein, Etienne Balibar, *Irki, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, 2. b., Çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 1995, s. 92.

⁷ Calhoun, s. 49-50. Etnilerin ulusa dönüşme sürecine ilişkin bkz. Paul R. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, London, Sage Pub., 1991s. 20-23; Calhoun, s. 48-50.

edinmiş ya da en azından kendi kendini yöneten veya yönetmiş olan etnik grup olarak düşünülebilir.⁸ Zaten Batı dışı uluslaşma süreçlerinde görülen etnik-ulus modeli tam da ulus ile etnisite arasındaki bu bağlantıya işaret etmektedir. Smith bu ilişkiyi daha ileri götürerek tüm ulusların esasen “etnik çekirdekler” temelinde olduklarını belirtmektedir.⁹

Etnik Sorunlar ve Nedenleri

Etnik sorun, “kendi”lerini ve “öteki”lerini etnik niteliklerle (köken, dil, din, ırk ve diğer kültürel unsurlar) tanımlayan gruplar arasındaki müzmin sosyo-politik anlaşmazlık ve cepheleşmedir.¹⁰ Bu sorunlar sadece etnik ayrımcılıktan ya da ulusal kimliğin baskın etnik grubun soyuna/kültürüne dayandırılma çabalarından değil, aynı zamanda etnik grubun fiziksel varlığını koruma, kültürel kimliğini ifade etme, geliştirme ya da özerk yönetim veya ayrılma taleplerinden de kaynaklanabilir. Bir başka ifadeyle, etnik sorunlar etnik kimliğin tanınması, bu kimliğe ilişkin hakların yasal statüye kavuşturulması, etnik grupların iktidarı bir biçimde paylaşmaları ve sosyo-ekonomik şartlarının düzeltilmesine ilişkin sorunların bir fonksiyonudur.¹¹

Etnik sorunların nedenlerini farklı bağlamlarda açıklayan görüşler vardır. Örneğin Posen çatışmacı etnik grup davranışlarını sosyo-psikolojik bağlamda “güvenlik ikilemi” ile açıklar. Ona göre, güçlü ve etkin bir egemenin olmadığı veya ortadan kalktığı yerlerde, devlet içindeki farklı gruplar komşu gruplardan gelebilecek tehdit nedeniyle güvenlik endişesiyle hareket ederek kendini korumaya yönelik birtakım çabalara girişeceklerdir. Onların bu çabaları, komşu gruplarca tehdit olarak algılanacak, böylece bir kısır döngü ortaya çıkacaktır. Bu duruma “güvenlik ikilemi” denilmektedir. Posen bunun özellikle imparatorlukların çökmesi halinde ortaya çıktığını, bu durumda her etnik grubun kendi güvenliğini sağlamak için içe kapanarak etnik coğrafyalar oluşturmaya çalıştıklarını, bunun için de diğer etnik gruplara karşı eyleme geçtiklerini belirtir.¹² Bu psikolojik durumun dışında devletlerin etkinliği, milliyetçiliği ve demokratikleşmesi de etnik gruplar arası ilişkileri etkileyerek sorunlara yol açabilir. Bu açıdan, devletin kamu güvenliğini sağlamadaki ve ekonomik refahı geliştirmedeki başarısızlığı etno-milliyetçiliklere gerekçe oluşturacaktır. Milliyetçiliğin etnik temelde ortaya çıkması

⁸ Buradan ulus-devletin tek etnik gruptan oluştuğu yargısına varılmamalıdır.

⁹ Bkz. Smith, *Milli...*, s. 67-73.

¹⁰ Rodolfo Stavenhagen, *Ethnic Conflicts and the Nation-State*, London, Macmillan Press Ltd., 1996, s. 284.

¹¹ Vojislav Stanovcic, “Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations”, *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4 (1992), s. 363.

¹² Barry R. Posen, “The Security Dilemma and Ethnic Conflict”, *Ethnic Conflict and International Security*, Ed. Michael E. Brown, Princeton, Princeton University Press, 1993, s. 104-111. Ayrıca bkz. Paul Roe, “The Intrastate Security Dilemma: Ethnic Conflict as a ‘Tragedy’?”, *Journal of Peace Research*, Vol 36, No. 2 (March 1999), s. 183-202.

ise, etnik çatışmaları kaçınılmaz kılacaktır. Çünkü bir grupta etno-milliyetçiliğin doğması, diğer grupların da aynı duygularla harekete geçmesine neden olacaktır. Öte yandan, demokratikleşme sürecinde de etnik gruplar siyasal ve anayasal konumlarını güçlendirmeye çalışacakları için etnik çatışmalar artabilecektir.¹³

Etnik sorunların ortaya çıkışı toplumsal düzeyde modernleşme ve kalkınma sorunlarıyla da açıklanabilir. Modernleşme sürecinde ortaya çıkan sosyal mobilizasyonun asimilasyonun önüne geçtiği durumlarda (hareketlilik hızlı, asimilasyon yavaş) ulusal bütünleşmenin yerini etno-milliyetçilikler alabilecektir.¹⁴ Ayrıca, modernleşmeyle birlikte yükselen toplumsal beklentiler karşılanmadığı takdirde yükselen hayal kırıklıkları etno-milliyetçiliklere yol açabileceği gibi, büyük sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal değişimlerin yaşandığı zamanlarda, modernleşen ve gelişen toplumlarda etnik duyguların yükselişi, bireylerin yüz yüze kaldığı güvensizliğin ya da dışlanmanın bir sonucu olarak da ortaya çıkabilir.¹⁵

Tüm bu açıklamaları bir bütünün anlamlı parçaları haline getirmek için etnik sorunların nedenlerini etnik grup-devlet ilişkileri çerçevesinde ele alabiliriz. Bu açıdan bakıldığında, etnik grupların kimlik bilincine ulaşarak siyasal bir harekete girişmesinin, ulus-devlete karşıt bir konum almasına, ulus inşası ve ulus-devlet yapısının da kendini etnik gruplara karşı konumlandırmasına yol açtığı görülür. Kanımızca bu “çifte karşıtlık” etnik sorunların temel nedenini oluşturmaktadır.

Siyasallaşmış Etnisite vs. Ulus-Devlet

Etnik sorunların temel tetikleyicisi etnik grupların siyasallaşmasıdır. Söz konusu durum etnik grubun fiziksel varlığının ya da kültürel kimliğinin zarar görme veya yok olma kaygısıyla yakından ilgilidir. Gerçekten de, etnik grupların varlıkları ve kimlikleri herhangi bir nedenle tehdit altına girer ve bastırılmış etnik duyguların canlanmasına uygun bir ortam doğarsa, etnik gruplar kimliklerine daha fazla sarılarak siyasi amaçlar gütmeye başlayabilir ve etnik kimlik temelinde harekete geçebilirler. Kimliğin kaybı, etnik kimliğin çökmesi ya da parçalanmasıyla eşdeğerdir. Bu yaşanan durum, psikolojik ölüm korkusudur.¹⁶ Sonuçta bu sürece gösterilen tepki kendini sıklıkla etno-milliyetçilik biçiminde gösterir.¹⁷

Lake ve Rothchild da bu psikolojik etkene benzer biçimde, geleceğe ilişkin ortak korkuların yoğun etnik çatışmalara neden olduğunu, bu durumun özellikle devlet otoritesi sarsılmaya başladığında ortaya çıktığını belirtirler. Çünkü

¹³ Michael E. Brown, “Causes and Implications of Ethnic Conflict”, *Ethnic Conflict and International Security*, Ed. by Michael E. Brown, Princeton, Princeton University Press, 1993, s. 6-12.

¹⁴ Bkz. Connor, s. 29-57.

¹⁵ Rajat Ganguly and Ray Taras, *Understanding Ethnic Conflict, The International Dimension*, NY, Longman, 1998, s. 14-15.

¹⁶ Vamık Volkan, *Etnik Terörizmin Psikolojisi*, Çev. A.Çevik-B. Ceyhun, Ankara, Politik Psikoloji Yayınları, 1993, s. 15-16.

¹⁷ Roe, s. 194.

merkezi otoritenin çökmesiyle karşılıklı bilgi akışında başarısızlık, bunun sonucu inandırıcılık sorunu ve nihayet güvenlik ikilemi doğacağı için etnik gruplar fiziksel ve kültürel varlıklarının tehlikeye girdiği korkusuyla hareket ederler.¹⁸ Özellikle grup liderlerinin etkisiyle yaşanacak sosyal kutuplaşma bu ikilemleri daha da güçlendirir. Bu aşamada siyasal anılar, efsaneler ve duygular gibi rasyonel olmayan faktörler süreci belirlemeye başlar.¹⁹ Vamık Volkan bu gibi durumlarda komşu gruplararası ilişkilerde dost ve düşman edinme, benlik ve kimlik özdeşimi, seçilmiş travma ve zaferler, lider ve izleyen psikolojisi, insan gibi görmeme (*dehumanization*) türünden ritüellerin etkili olacağını belirtir.²⁰

Burada neden bireylerin grup varlığı ve kimliği için mücadele edeceği sorusu akla gelebilir. Buna V. Volkan'ın “dost ve düşman edinme ihtiyacı” kavramsallaştırmasının yanı sıra J. Burton'ın “temel insan ihtiyaçları kuramı”nı (*Basic Human Needs Theory*) dikkate alarak cevap vermek mümkündür. Volkan insanların kendileriyle aynı düşünceyi paylaşanlarla olumlu, başka düşüncede olanlarla saldırgan ve bölücü bağlar kurma eğiliminde olduklarından hareketle, sosyalleşme süreçleriyle birlikte bunun grup açısından da “dost ve düşman edinme ihtiyacı”nı doğurduğunu, bireylerin bu sayede kimliklerini koruyabildiklerini ve grupla özdeşim sağlayabildiklerini belirtir.²¹ Burton da insanların kimlik, güvenlik saygınlık gibi insan olmanın vazgeçilmez parçası olan ontolojik temel ihtiyaçları olduğunu ve bunların karşılanması, tatmini ve korunması için bireylerin mücadele edeceklerini söyler. İhtiyaçlar, değerler ve çıkarlar arasında bir ayrım yapan Burton, çıkarların tartışmaya açık ve değişken olduğunu, ama ihtiyaç ve değerlerin bu nitelikte olmadığını, özellikle ihtiyaçların vazgeçilmez, genetik ve evrensel olduğunu belirtir. Dolayısıyla toplumsallaşma süreci ihtiyaçlarla uyumlu gelişmediğinde ya da bunları tatmin etmediğinde veya aykırı olduğunda çatışmalar kaçınılmaz olacaktır.²²

Sonuç olarak, doğal bir ihtiyaç olarak görülmesi gereken kimliğin kaybı korkusu etnik uyarılmaya neden olmakta, bunun sonucu etnik grup siyasallaşmakta ve grup üyeleri geniş ölçüde özbilinç taşıyorsa, etnik kimliğin tanınması talebiyle harekete geçmektedir. Bu etnik hareketin niteliğini ve amaçlarını, büyük ölçüde etnik grubun toplumsal gelişmişlik düzeyi ve liderliği belirlemektedir. Modern, sanayileşmiş, kendi topraklarında yerleşik ve güçlü bir etnik kimlik bilince sa-

¹⁸ David A. Lake and Donald Rothchild, “Containing Fear: The Origins and Managements of Ethnic Conflict”, *International Security*, Vol. 21, No.2 (Fall 1996), s. 43-53.

¹⁹ Lake and Rothchild, s. 53-56.

²⁰ Bkz. Vamık D. Volkan, *The Need to Have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationships*, London, Jason Aronsan Inc., 1988.

²¹ Bkz. Volkan, *The Need to...*

²² John Burton, *Conflict: Resolution and Provention*, New York, St. Martin's Press, 1990, s. 36-40. Gruplararası çatışmalar Sandole'un “Üç Sütunlu Yaklaşım”ıyla da (*A Three Pillar Approach*) incelenebilir. Bkz. Dennis J. D. Sandole, “A Comprehensive Mapping of Conflict and Conflict Resolution: A Three Pillar Approach”, <http://www.gmu.edu/academic/pcs/sandole.htm>.

hip toplulukların siyasallaştıkları takdirde milliyetçi söylemi benimsemeleri daha muhtemeldir. Tüm bunlarla birlikte etnik grubun kimliğine ve kültürel bağlarına vurgu yapan her etnik hareket, etnik self-determinasyon iddiasına dayanan, siyasal otorite ve toprak egemenliğiyle ilgili olan etno-milliyetçilik olarak görülmez.²³ Ayrıca her etno-milliyetçilik de ayrılıkçı olmak zorunda değildir. Burada vurgulanan, etnik hareketlerin etno-milliyetçi hareketlere dönüşebileceğidir.

Ulus-Devlet vs. Etnik Grup Kimliği

Etnik sorunlar milliyetçilik çağına özgü ve ulus-devlete bağımlı bir olgudur. Ulus-devletin ulusun sınırlarıyla devletin sınırlarının örtüştüğü varsayımına dayanmasını, ulusu oluşturan bireylerin kültür (hatta kimi zaman soy) bakımından türdeş olmasını, sadakat ve aidiyetlerinin tüm ulusu kapsadığına inanılan tek ve tekil bir kimliğe yönelmesini istemesi gibi kurgusal özelliklerinin etnik sorunlara zemin hazırladığı söylenebilir. Ulus-devlet bağımsız ve tek siyasal “birlik” ile türdeş ve tek kültürel “kimlik” istemektedir.²⁴ Çünkü ulus-devlet, bu sayede tam bir toplumsal dayanışmanın ortaya çıkacağı ve sağlam bir siyasal örgütlenmenin gerçekleştirilebileceği varsayımına dayanır. Bunun “devletin güvenlik ihtiyacı”nın bir gereği benimsendiği de söylenebilir.

Ulus-devletler sözü edilen bu kurguyu gerçekleştirmek için asimilasyonist bir süreç olan ulus-inşasına çalışırlar. Ulus inşası nüfusun sadakatının kabile, bölge gibi küçük birimlerden daha büyük merkezileşmiş siyasal sisteme aktarıldığı bir süreçtir.²⁵ Bu süreç bir yönüyle doğrudan ulusal bütünleşmeyi ve ulusal kimlik duygusunu geliştirmeyi, öteki yönüyle toplumdaki etno-kültürel farklılıkları en aza indirmeyi amaçlar. Yani azınlığın etnik ve kültürel kimliğini ulusal kimlik içinde eriterek çoğunlukla kaynaşması istenir.²⁶ Ulus inşası başta bağımsızlığın sağlanması olmak üzere, ulusal birlik temelinde meşru bir yönetim kurulması, siyasal vatandaşlık, kültür standartlaştırması ile zenginlik ve değerlerin yeniden paylaşılması gibi aşamaları içermektedir. Eğitim, askerlik ve siyasal katılım ulus inşasının başlıca araçlarıdır. Birincisiyle ulus bilinci, ikincisiyle vatan bilinci, üçüncüsüyle de vatandaşlık bilinci aşılanır.²⁷ Ulusal bayrak, milli marş, müzeler,

²³ Stavenhagen, s. 289.

²⁴ Türdeşliğin nedenlerine ilişkin bkz. Erol Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlıkların Korunması ve Avrupa Yaklaşımı*, 2.b., Ankara, Asil Yay., 2006, s. 15; Anthony H. Birch, *Nationalism and National Integration*, London, Unwin Hyman, 1989, s. 37-40. Smith, milliyetçiliklerin kültürel türdeşliği sağlamada aynı ölçüde çaba harcamadığını, istenenin tek “kamusal kültürü” olduğunu belirtir. Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Türkçesi: Derya Kömürcü, İstanbul, Everest Yayınları, 2002, s. 172.

²⁵ Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997, s. 14.

²⁶ Bkz. Connor, s. 20-21; John Coakley, “The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology”, *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4 (1992), s. 349.

²⁷ Bkz. Ozan Erözden, *Ulus-Devlet*, Ankara, Dost Kitabevi, 1997, s. 124-125.

haritalar, heykeller, destanlar gibi ulusal kimliğin simgesel unsurları geliştirilir.²⁸ Tüm bunlar için sosyolojik bir süreç olan sosyal hareketlilikten yararlanılmaya çalışılırken, aynı zamanda tek resmi dilin benimsenmesi, eğitimde, basın-yayımda bu dilin kullanılması ve farklı dillerin kullanımının engellenmesi gibi planlanmış bir takım normatif önlemler de alınır.²⁹ Süreç sonunda adetler, diller, sadakatler gibi “yerel”e ait her şey “ulusal pota” içinde eritilir veya toplumun uç noktalarına, aileye ve folklorla havale edilerek meşruiyetleri, değerleri, etkileri en aza indirilir.

Ulus inşası projesinde başarının ölçütü, herkesin tek bir bütün olduğuna inanması ya da Anderson’un ifadesiyle “hayal etmesi”,³⁰ sadece tek ulusal kimliğe sadakat göstermesidir. Ama ulus-devletin bu çabasına karşın, alt kimlikler ulusal kimliklere katılmada her zaman çok istekli değillerdir. Fakat buna rağmen asimilasyonist çabaların sürdürülmesi etnik sorunları kaçınılmaz kılar. Çünkü Connor’ın belirttiği gibi, asimilasyon tek yönlü bir süreç değildir.³¹ Bu tür girişimler, etnik azınlık grupları tarafından kimliklerine bir tehdit olarak algılanmakta ve onların kimlik bilincini güçlendirmektedir. Böylece devlet ile etnik azınlık arasında “toplumlararası güvenlik ikilemi” doğmaktadır. Yani kendi kimliğini savunmak isteyen grubun çabaları, devlet ya da çoğunluk grup tarafından teritoryal ve ulusal bütünlüğüne karşı bir tehdit, devletin buna alacağı önlemler de azınlık grubu tarafından kimliğine karşı tehdit olarak algılanmaktadır.³²

Ayrıca burada ulus inşasının temel ideolojisi olan milliyetçiliğin “çelişkili çifte karakter”ine ve işlevine dikkat etmek gerekir. Milliyetçilik hem kurulu ulus-devletin ideolojisi (birleştirici), hem de ulus-devlet kurmak isteyen etnik grupların ideolojisidir (parçalayıcı). Milliyetçiliğin bu çelişkili karakteri onun kurmayı planladığı ulusun etnik veya yurttaş temelli iki farklı tasarımından kaynaklanmakta, Stavenhagen’in belirttiği gibi, pek çok etnik çatışma ulusun bu iki farklı biçimi arasındaki gerilimin bir yansıması olarak doğmaktadır³³. Burada devletler ülkesel bütünlüğün devamı için gerçekte veya söylemde toprak esaslı ulusu savunan bir milliyetçiliğe dayanarak ülkesel bütünlüğünü garanti altına almakta ve “güvenlik ihtiyacı”nı karşılamakta, etnik gruplarsa etnik milliyetçiliğe yönelmekte, böylece self-determinasyon aracılığıyla “kimlik ihtiyacı”nı garanti etmeye çalışmaktadır. Sonuçta, milliyetçi ideolojinin ve buna dayandırılan self-determinasyon iddiasının ulus-devlet/etnisite ilişkisi bakımından kısır döngüye yol açtığı ve bunun kırılarak bir çözüme ulaşılmasının büyük oranda girişilen güç mücadelesinin sona erme biçimiyle yakından ilintili olacağı varsayılabilir.

²⁸ Birch, s. 8-10, 41-42. Ayrıca bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 3.b., Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yay., 2004, s.174-206.

²⁹ Birch, s. 10-11, 36-37.

³⁰ Anderson, s. 20-22.

³¹ Connor, s. 51.

³² Roe, s. 199.

³³ Stavenhagen, s. 3.

Etnik Sorunlarda Aktör Tutumlarını Etkileyen Faktörler

Etnik azınlık-devlet ilişkileri açısından aktör tutumları incelendiğinde devletin etnik gruplara yönelik asimilasyon, dışlama (baskı, segregasyon, soykırım, etnik temizlik vs.) ve çoğulculuk (ortaktoplumluluk, entegrasyon, özerklik, federalizm, azınlık statüsü vs.) olmak üzere ikisi olumsuz biri olumlu üç genel yaklaşım sergilediği,³⁴ etnik azınlığın da devlet politikalarına boyun eğerek asimile ya da entegre olma veya devlet politikalarına direnerek özel haklar ve statü elde etme, devlet içinde ayrı yönetim kurma (özerklik ya da federasyon) veya ayrılma gibi seçenekleri bulunduğu söylenebilir. Bu durumda devlet ile etnik gruplar arasında üç ilişki biçimi doğabilir:³⁵ Etnik grubun ulusal kimliği benimsemesi sonucu “gönüllü asimilasyonun gerçekleşmesi”, etnik grubun ulusal kimliği reddiyle “devletin sert tepkisi” ve baskı ve şiddet içeren travmatik durumların görülmesi ve etnik grubun ulusal kimliği kabul etmekle birlikte, kendi kimliğinde ısrar etmesiyle devletin ya asimilasyonda ısrar etmesi ya da etnik kimliği tanınması, sonuçta, ya çatışma ya da uyumun ortaya çıkması.

Aktörlerin bu tutumlardan hangisini benimseyeceği çeşitli faktörlerin etkisi altında şekillenir. Bunlardan ilki, uluslaşma modelinin niteliğidir. Uluslaşmada, yani ulusal kimliklerin inşasında her ne kadar literatürde yurttaş ve etnik-ulus modeli olmak üzere iki ekolden söz edilse de³⁶, kültürel türdeşliği zorunlu görmesi açısından yurttaş-ulus modelini Fransız ve Anglo-Sakson tipi olmak üzere ikiye ayırmak daha anlamlı olacaktır. Fransız tipi yurttaş-ulus modeli, ulusu “aynı topraklarda yaşayan, bundan kaynaklanan ortak duyguyu ve kültürü paylaşan yurttaşlar bütünü” olarak ele alır. Burada ulusal kimlik vatan düşüncesini taşıyan, ortak değerleri olan, yasaları ve kurumlarıyla tek siyasi iradeye bağlı topluluk ile bu topluluktaki bireylerin yasal eşitliği gibi unsurlara dayanmaktadır.³⁷ Ama bu tip uluslaşma özünde etno-kültürel farklılıkları yadsımakta, “kültürel türdeşlik”i esas almaktadır. O nedenle bu model, etnik grupların fiziksel varlığı bakımından dışlayıcı olmasa da kültürel kimliğine ilişkin sorunlara neden olabilir.³⁸

Anglo-Sakson tipi yurttaş-ulus modelinde de ülkesellik, yurttaşlık ve iradilik esastır. Ama kültürel anlamda “gönüllü asimilasyonist” yönüyle farklılaşır. Bu model, “ulus”u “birlik ve bütünlükten doğan teklik” değil, “farklılıkların birlikteliği” olarak kabul ederek altkimlikleri üstkimliklerden ayırıp, sadakat ve aidiyet biçimlerini yeniden tanımlar. Yani, yurttaş bireyler siyasal otoritenin tanımladığı, temeli kültürel değil, hukuksal ve siyasal olan üstkimliğe “sadakat”la bağlanırken (ortak kamusal alana ve yasal kodlara uymakta), kültürel varolma hakkı tanınan altkimliğine “aidiyet”ini sürdürmektedir. Böylece etnokültürel farklılıklar nispeten sorun olmaktan çıkar.

³⁴ Bkz., Stavenhagen, s. 295-297.

³⁵ Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, Ankara, İletişim, 2004, s. 29.

³⁶ Stavenhagen, s. 3; Smith, *Milli...*, s. 25-30.

³⁷ Smith, *Milli...*, s. 25-27.

³⁸ Smith, *Küreselleşme...*, s. 112-113.

Etnik-ulus modeliyse, Alman romantik milliyetçiliğinden kaynaklanır ve ulusu “tarihsel/doğal, etnik ve organik bütünlük” çerçevesinde ele alır. Burada ulusun bireyleri aynı kökenden gelmekle tanımlanır. Burada ulusun unsurları ortak soy, siyasi topluluk niteliği taşımayan halk, hukukun yerine geçen yerli kültür, din ve adetlerdir.³⁹ Dolayısıyla bu tip uluslar “etnik türdeşlik” isterler. Etnik gruplar açısından en sorunlu model budur.

Uluslaşmadaki farklılıklara rağmen, Smith’in vurguladığı gibi, ulusun her özgül durumda değişik oranlarda biri yurttaşlıkla ilgili ve teritoryal, öteki etnik ve jeneolojik iki boyutu birbiriyle harmanlamıştır.⁴⁰ Dolayısıyla uluslaşma süreçleri hangi modele dayanırsa dayansın bazı etnik gruplar aleyhine etnik farklılıkları giderici bir etki yaptığı için etnik sorunların doğmasında önemli bir etkendir.

Aktör tutumlarını etkileyen ikinci faktör, uluslaşmanın gerçekleştiği konjonktürdür. Bu açıdan öncelikle, etnik grubun kimlik bilincine ne zaman ulaştığı çok önemlidir. Ortak değerler üreten ticaret, ortak pazar, kentleşme, sanayileşme gibi süreçlerden önce doğmuş bir kimlik bilinci etnik grubun gücünü artırır ve asimilasyonu imkânsız kılar. Aksi halde bu mekanizmalar etnik grupları doğal olarak asimile eder veya çok zayıflatır.⁴¹ Sonuçta sanayileşmiş ya da sanayileşme sonrası toplumlarda temel değerler ve prosedürler üzerine genel bir uzlaşma ve bundan doğan istikrarlı bir işbölümünün varlığı, farklı etnik grupları ve onların elitlerini devlet ya da kaynaklar üzerindeki rekabetten alıkoyar. O nedenle bu ülkelerdeki etnik gerilimlerde aktör tutumları, sanayileşmemiş toplumlardakilerden daha ılımlıdır.⁴² Öte yandan, her zaman geçerli olmasa da, etnik bilinç doğduktan sonraki asimilasyonist süreçlerde bütünleştirme politikalarının başarıyla uygulandığı, ekonomik refahın, demokrasinin ve insan haklarının geliştirildiği yerlerde alt kimlikler önemini ve gücünü yitirerek ulusal kimliklere boyun eğebilirler. Çünkü etnik azınlık bireyleri böyle bir yapıda sisteme entegre olmakla daha büyük fayda sağlayacaklarına inanabilirler.

Aktör tutumlarını etkileyen üçüncü faktör, uluslaşmanın mekânı (ülke) ile toplumun tarihsel ilişkisidir. Bu açıdan yerlilik ve göçmenlik ile aktör tutumları arasında ilişki kurulabilir. Etnik azınlığın yerli olması halinde kimlik bilinci çok daha güçlü olacağından,⁴³ bu grupların hem asimile edilmeleri çok zordur, hem de ayrılıkçı eğilimler içine girmeleri mümkündür. Etnik grubunun göçmen olması halinde ise, asimilasyon daha kolay gerçekleşebildiği gibi, ayrılıkçı eğilim de neredeyse imkânsızdır.⁴⁴ Ulus-devletin dayandığı çoğunluk açısından bakıldığında da

³⁹ Smith, *Milli...*, s. 25-29, Smith, *The Ethnic ...*, s. 136-139. Ayrıca bkz. Stavenhagen, s. 3.

⁴⁰ Smith, *Milli...*, s. 34.

⁴¹ Oran, *Türkiye’de...*, s. 32.

⁴² Brass, s. 274-279.

⁴³ Oran, *Türkiye’de...*, s. 31.

⁴⁴ Göçmenliğin etkileri için bkz. Will Kymlicka, “Modernity and National Identity”, *Ethnic Challenges to the Modern Nation State*, Ed. By S. Ben-Ami, Y. Peled and A. Spektorowski, London, Mac-

özellikle göçmen çoğunluğun, farklılıkları kabule daha yatkın olduğu söylenebilir. Göçmenlerin kurdukları devletlerde genellikle çokkültürcülük politikalarının esas alınması da bunu göstermektedir.

Devletin nitelikleri açısından aktör tutumlarını etkileyen merkezi otoritenin gücü ve iç ve dış meşruiyeti, devletin uluslararası konumu, siyasal sistemin demokratikliği ve özgürlüklere yaklaşımı, ekonomik yapı, ülkenin gelişmişlik düzeyi ve bunun yaygınlığı gibi faktörlerden söz edilebilir. Etnik grubun niteliklerine ilişkin olarak da nüfusu, belli bir bölgede yoğunlaşma düzeyi, örgütlülük derecesi, liderliğin gücü, toplumsal özellikleri (tarım toplumu, aşiret toplumu, ticaret toplumu vs.), ekonomik durumu, akraba devlet veya soydaşların varlığı, dış destek, etnik hareketin tarihsel sürekliliği gibi pek çok etken de aktörlerin tutumunu etkileyecektir. Bu etkenlerin olumlu olma derecesine bağlı olarak etnik kimlik bilincinin gücü, tutumu, amacı ve devletle ilişkisi değişecek, ulus-inşa süreçlerine dirençleri artacaktır. Devlet de, yine bu niteliklerin derecesine göre daha baskıcı ya da uzlaşmacı politikalar geliştirecektir.

Etnik Sorunların Çözüm Çerçevesi

Etnik sorunların çözümlenmesi ve etnik farklılıkların ulus-devlet içinde yönetilmesine ilişkin birtakım modeller geliştirilmiş ve uygulamaya konulmuşsa da⁴⁵ üzerinde uzlaşmış bir çözüm çerçevesinden söz edilemez. Çünkü milliyetçiliğin doğası gereği tarafların benzer tutum ve davranışları sergilemesi ve her aktör tutumunun diğer aktörlerin açmaz ve çelişkilerini beslemesi, yani tarafların içinde açmazlar barındıran tutumları sorunların sürgit hal almasına neden olmaktadır. Örneğin avantajlı duruma geçen her aktör ilkeli ve tüm taraflarca makul olabilecek rasyonel çözüme yönelik eylem ve davranışlar yerine etnik merkezci (*ethnocentric*) ve sıfır toplamlı oyun mantığıyla hareket etmektedir. Ulus-devlet ve milliyetçiliğin doğasından kaynaklanan bu açmaz ancak sıfır toplamlı “milliyetçilikler savaşı”yla, ancak “tam başarı” (devlet açısından tam bastırma, etnik grup açısından bağımsızlık) ve uluslararası tanınma ile bir sonuca ulaşmaktadır.

Fakat bu durumun günümüz koşullarında tüm taraflarca uzun vadede kabul edilebilir olmadığı açıktır. O nedenle taraflar mutlaka bazı kayıp ve riskleri kabul ederek başka çözüm seçenekleri üzerinde çaba harcamak zorundadırlar. Bu çerçevede Burton’ın “temel insan ihtiyaçları kuramı”ndan hareketle çatışan tarafların kimlik, güvenlik, saygınlık, önemsenme, adalet gibi temel insani ihtiyaçlarının karşılanması sorunların çözümünün bir önşartı olarak düşünülebilir. Burton da değer ve ihtiyaçlarla çıkarlar arasındaki farkın anlaşılabilmesi halinde çatışma

millan Press, 2000, s. 19-20.

⁴⁵ Çeşitli modeller için bkz. Sammy Smooha and Thedeor Hanf, “The Diverse Modes of Conflict Regulations in Deep Divided Societies”, *Ethnicity and Nationalism*, Ed. by Anthony D. Smith, Leiden, New York, E. J. Brill, 1992, s. 28-32; Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley, London, Los Angeles, University of California Press, 1985, s. 563-684; Coakley, s. 346-354; Kurubaş, *Asimilasyondan...*, s. 193-311.

çözümünde yol alınabileceğini vurgular.⁴⁶

Dolayısıyla etnik sorunların genel çözüm çerçevesinin devletlerin toprak bütünlüğünü bozmayacak biçimde (devletin güvenlik ihtiyacı gereği) etnik kimliklerin tanınması ve korunması (bireyin kimlik ihtiyacı gereği) üzerine bina edilmesi gerektiği söylenebilir. Etnik azınlıkların tanınması ve korunması, sorunun derinleşmesini engelleyebileceği gibi, etnik grup üyelerinin tatmin edilmesiyle ayrılıkçılığın sosyal tabanının zayıflamasını da sağlayabilir. Ama etnik sorunların çok derinleştiği ve “ayrılma eşiği”ne (etnik grubun ayrılmayı tek çare olarak görmeye başlaması ve ayrılıkçılığın güçlü bir toplumsal tabana sahip olması) geldiği yer ve durumlarda verilen haklar ayrılıkçılığın birer aracına dönüşebilir ve onu güçlendirebilir. Tabii bu kimlik haklarının verilmemesi halinde ayrılıkçılığın önüne geçilebileceği anlamına gelmez. Dolayısıyla her seçeneğin riskleri olduğu kabul edilmelidir.

Sonuçta çözüm, temelde devletin her türlü hak ve özgürlüğün önündeki yasakları kaldırmasıyla mümkün olabilir. Yani devlet belli gruplara özel haklar tanımak yerine istisnasız tüm vatandaşlarına kendi kimlikleri ve kültürlerini koruma, geliştirme yönünde özgürlük tanınmalıdır. Bu sayede, Oran’ın da belirttiği gibi, hem devlet ülkedeki tüm vatandaşlarına eşit mesafede durarak demokrasinin zeminini güçlendirmiş olur, hem de kendini çeşitli yönlerden farklı niteleyen bireyler bu farklılıklarını koruma imkânı elde ederler. Sonuçta ne devlet bölünme, ne de etnik gruplar yok olma korkusu yaşar. Hem “etnik tuzak” aşılır, hem de “etnik barış” sağlanır.⁴⁷

Kürt Sorununun Kaynağı ve Niteliği

Grup Düzeyi: Etnodilsel Farklılık ve Kürtlerin Siyasallaşması

Kürtler temelde Türkiye, Irak, İran ve Suriye sınırları içindeki belli bölgelerde yoğunlaşmış olarak yaşayan, tahminen 25 milyon nüfusa sahip, sosyal yapısı aşiretlere dayanan yerli bir topluluktur. Dolayısıyla siyasal açıdan, ayrı devlet sınırları içinde yaşamalarından dolayı sorunları, mücadeleleri ve hedefleri farklılaşmıştır. Zaman zaman işbirliği içine girseler de, temelde her biri kendi devletine karşı birbirinden kopuk ve farklı yöntemlerle mücadele etmişler, bazen de birbirleriyle savaşmışlardır. Aşiret yapısı, aynı ülkelerde yaşayan Kürtlerin bile sosyo-ekonomik bir bütün olmalarını engellemiştir. Siyasal, ekonomik ve sosyal bütünlükleri olmayan Kürtler ayrıca dilsel ve dinsel açılardan da tam bir büt-

⁴⁶ Burton, s. 40. Burton çatışan tarafların birbirlerini daha iyi anlamalarına yardım etmeyi öngören ve arabuluculuk, diplomaside ikinci yol, üçünü taraf gibi birtakım teknikleri içeren “problem-çözümü yaklaşımı”nı önermektedir. Bkz. John Burton and Frank Dukes, *Conflict: Practices in Management, Settlement and Resolution*, New York, St. Martin’s Press, 1990. Fakat Türkiye’deki Kürt sorunu açısından bunun kullanımını gerektirecek düzeyde bir çatışma sözkonusu değildir. Bu yöntem daha çok çatışmanın kitleselleştiği ve toplumsal nefretin yaygınlaştığı durumlarda geçerlidir.

⁴⁷ Oran, *Türkiye’de...*, s. 44.

ün değildir⁴⁸. Dilsel açıdan anadil Kürtçe olmakla birlikte Türkiye'deki Kürtler Kurmançî ve Zazaca/Dimili, Irak'takiler Kurmançî ve Sorani, İran'dakiler çoğunlukla Gurani, Sineji, Kermanji, Leki gibi lehçelerde konuşmaktadırlar. Dinsel açıdan, Kurmançî konuşan Hıristiyanlar ve Yezidiler olmakla birlikte büyük çoğunluğu Sünni Müslümanlığın Şafii kolundan olan topluluk, az da olsa İran (*Faylı*) ve özellikle Türkiye'de (Zazaların bir kısmı) yaşayan Alevi Müslümanları da içerir. Öte yandan, topluluk üzerinde çok etkili olan Müslüman Sünni tarikatlardan Nakşilik ve Kadirilik temelinde genel bir bölünmeden de söz edilebilir.

Türkiye özelinde ise, yaklaşık 10-12 milyon civarında (%15)⁴⁹ belli bir bölgede yoğunlaşmış olmakla beraber (Doğu ve Güneydoğu'daki 13 ilin toplam ortalamada % 65'i), azımsanmayacak oranda ülkeye dağılmış (%35) bir topluluk söz konusudur.⁵⁰ Genel özelliklerde olduğu gibi, Türkiye'de de bu topluluğun güçlü bir bütünlüğü yoktur. Aşiret temelli bölünmüşlük burada da kendini göstermekte, bunun bazen devlet politikalarının da bir parçasını oluşturması (devletten yana ve karşı aşiretler) bölünmüşlüğü artırmaktadır. Ayrıca dilsel açıdan, iki dilli sayılabilecek Kürt nüfusun %90'dan fazlası Türkçe bilmekte ve büyük kısmı Türkçeyi günlük yaşantısında kullanmaktadır.⁵¹ Türkiye'de Kürtçenin Zazaca ve Kurmançî lehçeleri konuşulmakta, ama Zazalar kendilerini Kürt olarak görmemektedirler. Dinsel açıdan, çoğunluğu (yaklaşık %75) Sünni Müslüman olmakla birlikte, Alevi Kürt aşiretler de (yaklaşık %25) bulunmaktadır. İdeolojik olarak, muhafazakârlığın ağır bastığı toplulukta solculuk da tabanı zayıf ama etkili bir siyasal akımdır. Bununla birlikte Kürt etnik hareketinin yükseliş eğiliminde olduğu, yani ideolojik düzeyde fraksiyonların varlığına karşın Kürt etno-milliyetçiliği ortak payda oluşturmaktadır.⁵² Sosyo-ekonomik olarak Kürt toplumunun ve bölgenin az gelişmişliği ve fakirliğinden söz edilebilir.⁵³ Ayrıca toplumda eğitim seviyesinin düşüklüğü, kan davası, töre cinayetleri, ağalık, kadının yeri gibi konularda az gelişmiş toplum özellikleri kendini göstermektedir. Bu haliyle Kürtler ül-

⁴⁸ Bkz. Martin van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 25-49; M. Hakan Yavuz, "Five Stages of the Construction of the Kurdish Nationalism in Turkey", *Nationalism & Ethnic Politics*, Vol. 7, No. 3 (Autumn 2001), s. 3-4; David McDowall, *A Modern History of The Kurds*, London, NY, I.B. Tauris, 1996, s. 13-17.

⁴⁹ Türkiye'deki Kürt nüfusa ilişkin bkz. KONDA, *Biz Kimiz? Toplumsal Yapı Araştırması*, 2006 (http://www.konda.com.tr/html/dosyalar/ttya_tr.pdf); van Bruinessen, *Ağa Şeyh...*, s. 29-30; Kirişçi, Winrow, s. 122-123; Ümit Özdağ, *Kürtçülük Sorununun Analizi ve Çözüm Politikaları*, Ankara, Bilgi Yay., 2006, s. 70-75; Servet Mutlu, "Ethnic Kurds in Turkey: A Demographic Study", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 28, No. 4 (Nov. 1996), s. 517-541.

⁵⁰ Dağılım ve yoğunlaşma oranlarına ilişkin bkz. Mutlu, s. 526-527.

⁵¹ Kürtçe kullanımına ilişkin bkz. KONDA, *Biz Kimiz?...*; Özdağ, s. 70-78;

⁵² Diğer örgütler için bkz. İsmet G. İmset, *Ayrılkçı Şiddetin 20 Yılı: PKK (1973-1992)*, 5.B., Ankara, Turkish Daily News Yay., 1993; Rafet Ballı, *Kürt Dosyası*, 3.B., İstanbul, Cem Yay., 1992; Erol Kurubaş, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye, C. 2 (1960'lerden 2000'lere)*, Ankara, Nobel Yay.-Dağ., 2004, s. 15-27, 184-219.

⁵³ Bkz. KONDA, *Biz Kimiz?...*

kenin geneliyle arasında sosyal farklılıkları olan az gelişmiş ve modernleşmemiş bir topluluğu yansıtmaktadır.

Dolayısıyla van Bruinessen'in de belirttiği gibi, Kürtler ekonomik, siyasal ve kültürel ölçütler açısından (objektif) tek bir etnik grup olmaktan ziyade, farklı etnik grupların kümelenmesiyle oluşmuş bir topluluk izlenimi vermektedir. Fakat tarihsel gelişmelerin ortaya çıkardığı ortak kader bilinci (subjektif) Kürtleri bir bütün haline getirmektedir.⁵⁴ Sonuçta, tüm bu özellikler göz önüne alındığında Smith'in daha önce belirtilen etnik grup tanımı açısından Kürt toplumunun parçalı da olsa bir etnik grup oluşturduğu açıktır. Fakat yine gerek Smith'in ulus tanımı⁵⁵ ve gerekse McDowall'ın belirttiği, toplum üyelerinin tamamı için geçerli görev ve sorumlulukları belirlenmiş ortak kurumlar, ortak kültür ve dil ile ortak bir vatanı paylaşma bilinci gibi ölçütler açısından⁵⁶ Kürtlerin "ulus" oldukları söylenemez.

Ayrıca Kürtlerin Türkiye geneliyle entegre olma düzeyi açısından nüfus dağılımına, evlenmelere, ülke çapında faaliyet gösteren işadamlarına, kamu işlerinde yer alma düzeyine, parlamentodaki temsil ve seçimlere katılma oranlarına bakıldığında da oldukça yüksek oranlar göze çarpar. Dahası, fiziksel özellikleri itibarıyla Türkiye'deki diğer etnik gruplardan çok belirgin ayırıcı özellikleri olmayan Kürtlerin, etnik kimliklerini önplana çıkarmadıkları sürece eşit vatandaşlık haklarından yararlanmaları konusunda da bir sorunları yoktur. Ama Somer'in dikkat çektiği gibi, resmi düzeyde etkili olan ulusal birlik düşüncesinin muhafazakâr yorumu gereği, kültür ve eğitim alanlarında bile Kürt kimliğini teşvik edici herhangi bir etkinliğe iyi gözle bakılmamaktadır.⁵⁷ Bunun yanı sıra 15 yıl süren silahlı çatışma ve terör eylemleri sonucunda yaklaşık 30.000 kişinin ölmüş olması, Türk toplumu nezdinde Kürtlere yönelik (ve tersi) olumsuz imajların oluşmasına yol açmıştır. Bu haliyle entegre olma düzeyi düşük olmamasına karşın, güçlü ve yapısal olmasa da, Türk ve Kürtler arasında konjonktüre bağlı "etnik hoşnutsuzluk" olduğu açıktır.⁵⁸

Tüm bu özelliklerin yanı sıra Kürt hareketinin etnik temelde milliyetçi bir nitelik kazandığı ve bu hareketin Kürt etnik grubunu ulusa dönüştürmeye çalıştığı da belirtilmelidir. Tarihsel olarak Osmanlı'da tutunumun dine dayalı olması ve bölgeye yönelik özerklikçi bir yönetim sergilenmesi, 19. Yüzyıl sonlarına değin Kürtlerin "etnik biz" bilincini vurgulamalarını engellemiştir. 19. Yüzyılda II.

⁵⁴ Martin van Bruinessen, *Kurdish Ethno-Nationalism Versus Nationa-Building States, Collected Articles*, İstanbul, The Isis Press, 2000, s. 45.

⁵⁵ Smith'e göre ulusun temel unsurları tarihsel toprak, ortak mitler ve tarihsel bellek, kitlesel kamu kültürü, ortak yasal hak ve görevler, ortak ekonomidir. Smith, *Milli...*, s. 32.

⁵⁶ McDowall, s. 2-3.

⁵⁷ Murat Somer, "Ethnic Kurds, Endogenous Identities, and Turkey's Democratization and Integration with Europe", *The Global Review of Ethnopolitics*, Vol. 1, No. 4 (June 2002), s.74.

⁵⁸ Bu durumun halk arasındaki söylemlere yansımaları konusunda bkz. Somer, s. 74-93.

Mahmut'un merkezileştirici reformları sonucu bölgede gelişen sosyal içerikli isyanlar sonrası, Osmanlı'nın dağılma sürecindeki başka nedenlerin yanı sıra özellikle milliyetçilik akımlarının etkileri aydınlar düzeyinde Kürt kimlik bilincinin uyanmasına yol açmıştır. Kürtler 1800'lerin ilk yarısında "Bey"lerin, 1870-1937 arasında da genelde "Şeyh"lerin önderliğinde ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalar belli bir etno-politik içeriğe sahip olduğu için Kürt kimliğinin inşasında etkili olmuşsa da,⁵⁹ bir bütün olarak aşiret sadakatini aşan, güçlü toplumsal tabanı olan etnik temelde egemenlik talep eden bir siyasal hareket anlamında milliyetçi nitelikte olmamıştır.⁶⁰ Ama bu durum sonraki yıllarda iç ve dış dinamiklerin etkisiyle değişmeye başlamıştır. 1965 sonrası Kürtlük bilinci ve ideolojisinin aydınlar ve üniversiteli öğrenciler aracılığıyla kendini daha çok sol akımlar içinde ifade etmeye çalışması sonucu Kürt sorununun "Doğu sorunu" adıyla ülke gündemine tekrar girmesi ve 1980'lerden itibaren yaşanan gelişmelerin, yani askeri darbe sonrası bölgeye yönelik kimi politikaların, PKK terörünün ve terörle mücadelede yaşanan insan hakları ihlallerinin etkisiyle hem kimlik bilinci "duygu"su gelişmiş, hem de etno-milliyetçi "ideoloji" bu toplumsal duyguyla birleşerek zayıf da olsa bir taban bulabilmiştir. Bunun sonucu Kürt etno-milliyetçi "hareketi" ortaya çıkmıştır.⁶¹ Ama Kürtlerin buldukları ülkelere tam entegre olamamalarına ve kimliklerini korumalarına bakarak uzun süreden beri var olan güçlü bir Kürt milliyetçiliğinin olduğu söylenemez. Söz konusu durum, van Bruinessen'in belirttiği gibi, Kürt milliyetçiliğinin gücünden değil, Kürtlerin sosyal yapılarının niteliğinden kaynaklanmıştır.⁶²

Tüm bu özellikleri dikkate alarak grup içi dinamikler açısından Türkiye'de Kürt sorununa yol açan üç temel neden tespit edilebilir: Bunlardan ilki, etno-dilsel kimlik bilincinin güçlenmesidir. Yukarıda sözü edilen tarihsel sürekliliğin etkisi, devletin görelî özerkliğini yitirmesi (dış dinamiklerin devlet egemenliğini kısıtlayıcı etkisi), PKK'nın etkisi, K. Irak'taki gelişmeler ve genel uluslararası ortamda güçlenen küreselleşme sürecinin kimlikleri uyarıcı etkisi gibi çeşitli iç ve dış dinamikler neticesinde zamanla gelişen bir kimlik bilinci söz konusudur. Özellikle 1980-90 arası PKK'nın, terör ve "silahla propaganda" yoluyla saldırdığı korku ve dehşetle kendini kabul ettirmeye çalışması "Kürt"lük bilincini güçlendirmiştir.⁶³ Öte yandan, PKK terörüyle mücadele edilirken yapılan kimi hataların kimlik bilincini uyarıcı etkisi gözden kaçmamalıdır. Sonuçta bugün itibarıyla aşiret toplumunda modern "biz" ve "öteki" bilincine dayalı, farklı etnik kimliğe sahip

59 Bkz. McDowall, s. 38-65; Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul, İletişim Yay., 1999, s. 226-245.

60 Martin van Bruinessen, "Shifting National and Ethnic Identities: The Kurds in Turkey and the European Diaspora", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18 N. 1 (Apr 1998), s. 39.

61 Ayrıntı için bkz. Baskın Oran, "Kürt Milliyetçiliği: Doğuşu ve Gelişmesi", *Türkiye'nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 33-46; Yavuz, s. 1-24.

62 van Bruinessen, "Shifting National...", s. 39.

63 Mustafa Saatçi, "Nation-states and ethnic boundaries: modern Turkish identity and Turkish-Kurdish conflict", *Nations and Nationalism*, Vol. 8, No. 4 (2002), s. 559.

olma duygusu yerleşmeye, güçlenmeye ve taban bulmaya başlamıştır. Bu durum sorunun “kimlik” boyutuna işaret etmektedir.

Grup içi dinamikler açısından Kürt sorununun ikinci nedeni, bu kimlik farklılığının tanınma talebinde bulunarak siyasallaşmasıdır. Kürt toplumunun kimlik bilincine ulaşması, kaçınılmaz olarak bunun tanınma ve korunma talebini ve dolayısıyla siyasallaşmasını beraberinde getirmiştir. Tarihsel seyirden de anlaşılacağı üzere, ortamın doğurduğu toplumsal duygunun, Kürt etno-milliyetçiliği tarafından işlenmesi kaçınılmaz olarak sosyo-ekonomik ve siyasal talepleri olan, nispeten toplumsal taban bulabilmiş bir “Kürt hareketi”ne yol açmış, bir başka ifadeyle Türkiye’nin Kürt kökenli vatandaşlarının bir kısmı etnik temelde siyasallaşmıştır. Özellikle PKK’nın terör yoluyla ilk kez aşiretler üstü bir yapılanma ve söylemle hareket etmesi ve azımsanmayacak kitlesel destek bulabilmesi, siyasallaşma düzeyini göstermesi açısından önemlidir. Bu çerçevede 2002 genel seçimlerinde DEHAP’ın ülke genelinde % 6,2 (yaklaşık 2 milyon), Kürt ağırlıklı 15 ilde ortalama % 35 oranında oy alması ve bu illerden 12’sinde birinci parti olması bunu göstermektedir⁶⁴. Kısacası, günümüzde Kürtlerin etno-dilsel farklılığa dayalı kimliğinin siyasallaşma düzeyi hiç olmadığı kadar artmıştır. Yani bugün artık zayıf da olsa “etno-milliyetçi özellikler taşıyan bir Kürt hareketi” mevcuttur ve bu hareket “Kürt ulusu”nu da inşa etmeye çalışacaktır/ çalışmaktadır.⁶⁵ Bu durum sorunun “etnik” boyutunu da açıkça göstermektedir.

Grup içi dinamikler açısından Kürt sorununun üçüncü nedeni, tüm Kürt hareketlerinin giriştiği mücadelenin ana yöntemini “silahlı eylem ve şiddetin” oluşturmasıdır. Kültürel ve siyasal çabalar hep bundan sonra gelmiştir. 1920 ve 30’larda “yerel ayaklanma”lar biçiminde kendini gösteren mücadele yöntemi, 1970’lerde kısmen kültürel ve siyasal mücadeleye dönüşmüşse de tamamen silahtan arınamamıştır. 1980 sonrası ise kesin bir biçimde “terörizm” ana yöntem olmuştur. 2000’lerdeki PKK yanlılarının “sivil itaatsizlik” görüntüsü vermeye çalıştıkları eylemlerin bile şiddet içermesi bu açıdan anlamlıdır. Bunda Kürtlerin gücü en önemli araç gören toplumsal yapılarının belirleyici olduğu söylenebilir.⁶⁶ Ama sonuçta bu durumun soruna “devlete sadakat”, “güvenlik” ve “terör” boyutu eklediği açıktır.

⁶⁴ 2007 seçimlerine DTP bağımsız adaylarla katıldığından daha anlaşılır olmak için 2002 genel seçimleri ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki 15 il dikkate alınmıştır. Siirt’te DEHAP’ın yenilenen seçimlere katılmaması nedeniyle de 1999’daki %22’lik oran ortalamaya katılmıştır.

⁶⁵ Bunun ulus olmanın sonucu doğan bir hareket değil, aksine ulus-inşasına çalışan “az gelişmiş ülke milliyetçiliği” olduğuna dikkat edilmelidir. Bu konuda bkz. Baskın Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1977.

⁶⁶ Kürt hareketinde şiddetin rolü için bkz. Martin van Bruinessen, “The nature and uses of violence in the Kurdish conflict”, Paper presented at International colloquium “Ethnic Construction and Political Violence” organized by the Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, Cortona, July 2-3, 1999 (<http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/publications/Violence.htm> erişim tarihi: 19.02.2004); Kirişçi, Winrow, s.129-137.

Devlet Düzeyi: Ulus İnşası ve Sosyo-ekonomik Dinamikler

Öncelikle, Kürt sorununun Türkiye'nin son iki yüzyıllık modernleşme süreciyle irtibatlı olduğu, imparatorluktan ulus-devlete geçişin de sorunu güçlendirerek yeni boyutlar eklediği belirtilmelidir. Bir yandan bu süreçteki merkezileşme, uluslaşma ve sekülerleşme çabalarıyla,⁶⁷ öte yandan vatandaşlığın inşa edilme ve tanımlanma biçimiyle⁶⁸ Kürt sorunu arasında tarihsel bir örtüşme ve yakın bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla devlet düzeyinde Kürt sorununun nedenlerini bu bağlamlarda aramak gerekir.

Bu çerçevede öncelikle siyasal düzeyde Türkiye'deki uluslaşma model ve yöntemi ele alınabilir. Uluslaşma olgusu, modernleşmenin diğer unsurlarını yani merkezileşme ve sekülerleşme süreçlerini de içererek Kürt sorununun bugünkü boyutlara ulaşmasında belirleyici olmuştur. Özellikle tercih edilen uluslaşma modelinin belirsizliği ya da uygulamadaki biçimleri ile Kürt sorunu arasında yakın ilişki vardır. Teorik olarak Türkiye'de ulus inşası her ne kadar "Fransız tipi" yani aynı toprakta yaşayan yurttaşların sosyal sözleşmeyle devlete sadakat ve aidiyetini içeren bir ulusu hedef aldıysa da, uygulamada çeşitli nedenlerle "Alman tipi" yani aynı etnik gruptan gelen insanların doğal birlikteliği biçimine dönüşmüştür. Üstel'in de vurguladığı gibi, "devletle birey arasındaki bukuksal-siyasal bağın ifadesi olan yurttaşlık kodunun, devletin teritoryal varlığına yönelik duygu (yurtseverlik) ve egemen etnik topluluğun yüceltilmesine yönelik ideolojiyle (etnik temelli milliyetçilik) tabkimi sonucu, Cumhuriyetin temelinde bulunduğu iddia edilen Fransızvari sözleşmecilik ulus (siyasal ulus) anlayışı giderek geçersiz hale gelmiştir".⁶⁹ Saatçi bunu "etnik demokrasi"nin benimsenmesi olarak nitelendirmiştir.⁷⁰ Bu durumun bir sonucu etnik milliyetçiliklerin diğer etnik farklılıkları uyararak siyasallaşmasına yol açmasıysa, diğer sonucu aynı toprakta yaşayan farklı soydan gelenleri fiziksel değilse de, etno-dilsel açıdan dışlaması olmuştur.⁷¹ Bir başka ifadeyle, etnik farklılıkların baskın kül-

⁶⁷ Yeğen, s. 15.

⁶⁸ E. Fuat Keyman, "Articulating citizenship and identity", *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*, Ed. by E. Fuat Keyman and Ahmet İçduygu, Abingdon, Oxon, Routledge, 2005, s. 271-278.

⁶⁹ Füsün Üstel, *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Ankara, Dost, 1999, s. 148. Ayrıca bkz. Füsün Üstel, "Türk Milliyetçiliği ya da Vatandaşlığın Kültürel Boyutu", *Türkiye'nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 29-32; Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, 3. Basım, Ankara, Bilgi Yay., 1993, s. 200-207; David Kushner, "Self-Perception and Identity in Contemporary Turkey", *Journal of Contemporary History*, Vol. 32, No. 2 (April 1997), s. 219-233; Betigül Ercan Argun, "Universal Citizenship Rights and Turkey's Kurdish Question", *Journal Muslim Minority Affairs*, Vol. 19, No. 1 (1999), s. 90-91; Keyman, "Articulating..." , s. 271-277; Kirişçi, Winrow, s. 98-109; Yavuz, s. 9.

⁷⁰ Saatçi, s. 552.

⁷¹ Kirişçi, Winrow, s. 102. Türkiye'deki ulus-inşası ile Kürt sorunu arasındaki ilişki için bkz. Martin van Bruinessen, "Race, culture, nation and identity politics in Turkey: some comments" Paper presented at the Mica Erteğün Annual Turkish Studies Workshop on Continuity and

türde kendilerini eritmeleri istenmiştir. Bununla birlikte ne devletin vatandaşları arasında etnik kökeni esas alan doğrudan bir ayrımcılık ne de farklı etnik gruplar arası çatışma anlamında bir etnik sorun olduğu söylenebilir. Ama Türkiye’de etno-dilsel kimliğiyle varolma talebinde bulunan bir topluluğun bu kimliğinin tanınmamasından⁷², zaman zaman yasal düzenlemelerde de kendini göstermiş dolaylı bir ayrımcı dil kullanımından kaynaklanan⁷³ bir “etnik sorun” söz konusudur.

Öte yandan, ulus inşasında uygulanan asimilasyonist politikaların Kürt sorununa yol açan bir diğer neden olduğu ileri sürülebilir⁷⁴. Uluslaşma açısından uygun altyapısal şartlar olmadığı/oluşturulmadığı halde (ekonomik bütünleşme ve bölgedeki sosyal kurumların ulusal kurumlarla bütünleşmesinin sağlanması) baskıcı asimilasyon politikalarıyla bölgede yerleşik kültürel yapıların yıkılması çabalarının (bunda pek başarılı olunamadı) yanı sıra dilin yasaklanması, Connor’ın asimilasyonun iki yönlü bir süreç olduğuna ilişkin görüşüne uygun olarak ters tepkilere yol açmıştır. Hâlbuki bir toplumda kimlik bilinci ortaya çıktıktan sonra uygulanan asimilasyon politikalarının başarı şansı olmadığı gibi, kimliğin tanınma talebini güçlendirdiği ve siyasallaştırdığı da söylenebilir. Ayrıca PKK terörüyle mücadele sürecindeki bazı insan hakları sorunları tepkiyi güçlendirmiştir. Buna karşı, Kürt hareketinin gösterdiği tepkinin kültürel veya siyasal değil de silahlı nitelik taşıması, devletin varlığına yöneltilmiş bir tehdit olduğu için sert tepkiye yol açmış, bunun sonucu asimilasyon politikaları daha baskıcı hal almıştır. Gerçi ulus inşası sürecinde ülkenin genelinde siyasal istikrarsızlık, insan hakları sorunları ve demokratik zafiyetler olsa da, bunlar bölge insanı tarafından çok daha fazla hissedilmiştir/algılanmıştır.

Devlet düzeyinde bakılması gereken bir başka yer de sosyo-ekonomik durum ve ulusal bütünleşme düzeyidir. Bölgeye hizmet getirmede başarı gösterilememiş olması, getirilen hizmetleri de bölge insanının asimilasyonun sağlanması ve bölgenin denetim altında tutulmasına yönelik çabalar olarak algılaması, devlete yönelik olumsuz bir imajın doğmasına yol açmıştır. Ayrıca Türkiye’nin genel az gelişmişliği, bölgenin aşiret düzeyindeki ekonomik pazarının darlığı, halkın toprağa bağımlılığı ve coğrafi faktörlerin de etkisiyle bölgeye ve insanlarına daha fazla yansımaya neden olmuştur. Yani bölgeye yönelik sosyo-ekonomik politikalarda özel bir ayrımcılık olmamakla birlikte (bütçeden normal payı almıştır), hizmet götürme, istihdam ve yatırım gibi alanlarda istenen başarının gösterile-

Change: Shifting State Ideologies from Late Ottoman to Early Republican Turkey, 1890-1930, Department of Near Eastern Studies, Princeton University, April 24-26, 1997. (http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/publications/identity_politics.htm erişim: 19.02.2004)

⁷² Keyman, “Articulating...”, s. 277-278.

⁷³ Argun, s. 95. Konuya ilişkin mevzuat ve uygulama için bkz. Oran, *Türkiye’de...*, s. 88-104.

⁷⁴ van Bruinessen, “Shifting National...”, s. 40-41; Saatçi, s. 558-559. Asimilasyon politikalarına ilişkin bkz. Cumhur Keskin, “Türkiye’nin Kürt Politikası ve Resmi İdeoloji”, *Türkiye’nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 55-63.

memesi Kürt etno-kültürel milliyetçiliğini gerekçelendirmiştir. Öte yandan buradaki aşiret yapısının değiştirilmesi bir yana, korunacak biçimde hareket edilmesi (seçimlerde aşiretlerden toplu oy alma çabaları ve ağaların parlamentoya sokulması), bu nedenle tarım toplumunun tasfiye edilememesi, dolayısıyla kentleşmenin istenen düzeye ulaşmaması bölgenin ulusal bütünleşmenin dışında kalmasında önemli rol oynamıştır. Sonuçta bölgede yatırım ve ticaret açısından son derece kötü bir tablo ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Özellikle 1990 sonrası Körfez Savaşı nedeniyle bölgenin en önemli ticari işi olan kaçakçılığın⁷⁶ sekteye uğraması ve terörle mücadele çerçevesinde kırsalda yaşayan halkın kentlere göç etmesi sadece yoksulluğun artmasına neden olmamış, aynı zamanda Kürt kimlik bilincinin ve Kürt hareketinin gelişmesinde de rol oynamıştır.⁷⁷ Çünkü daha önce de belirtildiği gibi modernleşme süreçleri sadece farklılıkları azaltıcı değil, aynı zamanda artırıcı etki de yapabilmektedir.

Tüm bunlara karşın, sorun uzun süre bölgenin az gelişmişlik ve bundan beslenen terör bağlamında algılanmıştır. Yeğen'in ifadesiyle, devlet Kürt sorununu etno-politik bağlamdan kopartarak, "irtica, aşiret direnci, eşkıyalık, ecnebi kışkırtması ve bölgesel geri kalmışlık" sorunu olarak yeniden yapılandırmaya çalışmış⁷⁸, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki üç büyük Kürt ayaklanması (1925, 1930, 1937) da Kürtlerin ulusal bütünlüğe tehdit olarak algılanmasına⁷⁹ gerekçe oluşturmuştur. Yani sorunun etno-politik boyutunun farkında olunmasına karşın görmezden gelinmiştir. Bu eksik algı ve indirgemeci bakış sorunun önemli bir parçasını oluşturmuştur. Çünkü sorunun siyasal dinamikleri açısından ulus inşası sürecinde uygulanan asimilasyon politikalarının etnik kimliği kışkırtıcı ve siyasallaştırıcı rolü gözardı edilerek, kimlik bilinci ve etnik hareketin taban bulmasına zemin hazırlanmıştır. Öte yandan, sorunun sosyo-ekonomik dinamikleri büyük oranda doğru algılanmakla birlikte, aşiret olgusunun Kürtlüğün kurulması ve asimilasyona karşı direncin sağlanmasındaki en önemli araç,⁸⁰ dolayısıyla ulusal bütünleşmenin önündeki en önemli engel olduğunun görülmemesi şaşırtıcıdır.

Sonuçta ülke genelindeki sorunlarla birlikte, yukarıda sayılan faktörlerin üst üste binmesi, bölge insanının "birey" olarak hareket etmesini, bu sayede ulusal düzeyde "sosyal sözleşmeye" katılmasını ve bölgenin entegrasyonunu engelle-

⁷⁵ Ekonomik duruma ilişkin bkz. Kirişçi, Winrow, s. 125-129; Keskin, s. 65-70; Paul J. White, "Economic Marginalization of Turkey's Kurds: The Failed Promise of Modernization and Reform", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, No. 1 (April 1998); Orhan Kurmuş vd., *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomi Öncelikler*, İstanbul, TESEV, 2006.

⁷⁶ Kaçakçılığın Kürt kimliği açısından rolüne ilişkin bkz. Yeğen, s. 247-248.

⁷⁷ van Bruinessen, *Kurdish Ethno-Nationalism...*, s. 51-52.

⁷⁸ Yeğen, s. 20-25, 221-225.

⁷⁹ Yavuz, s. 7-8.

⁸⁰ Aşiretlerin rolüne ilişkin bkz. Yeğen, s. 243-245. Uygulanan politikaların aşiretçiliği güçlendirdiğine ilişkin bkz. van Bruinessen, *Kurdish Ethno-Nationalism...*, s. 48-50.

mekle kalmamış, Kürt kimlik bilincinin güçlenmesine, toplumsallaşmasına ve siyasallaşmasına katkıda bulunmuştur.

Kürt Sorununda Geline Aşama ve Aktör Tutumlarındaki Açmazlar

Grup Düzeyi: PKK ve Etnik Milliyetçilik Açmazında Kürt Hareketi

Günümüzde Kürt milliyetçiliğini üç ana çizgide görmek mümkündür. Bunlardan ilki, PKK tekelindeki terörist ve etno-milliyetçi Kürt hareketidir. İkincisi, PKK dışında gelişen Barzani yanlısı, şimdilik etnik federasyonu, esasen ayrılıkçılığı savunan pan-Kürdist harekettir. Üçüncüsü, sorunun bireysel demokratik özgürlükler çerçevesinde çözümünü düşünen ılımlı kültürel milliyetçilerdir. Bu sonuncusu da dâhil olmak üzere Kürt hareketi içinde tabanı ve etkisi zayıf kalan sosyalist ve muhafazakâr, hatta İslamcı Kürt hareketleri de vardır. Ama Kürt hareketinin büyük oranda etno-milliyetçilik temelinde ve PKK'nın tekelinde olduğunu söylemek zor değildir. İşte tam da bu durum Kürt hareketinin açmazlarının temel kaynağını oluşturmaktadır. Bu açmazlara geçmeden önce PKK'nın konumunu ortaya koymak yerinde olacaktır.

Günümüzde 5.000 dolayında silahlı militanı ve 15-20.000 civarında aktif taraftarıyla legal ve illegal yapılar içinde ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren PKK, Öcalan sonrası beklenen grup içi liderlik krizini ve çözülme sorununu oldukça geç bir zamanda yaşamış ve en az zayıyla atlattığı, dolayısıyla da beklenen dağılma olmamıştır.⁸¹ 2004 başında Osman Öcalan, Nizamettin Taş gibi isimlerin örgütün yeniden yapılandırılması ve taktiklerinin belirlenmesi konusunda çıkan anlaşmazlıklar sonucu PKK'dan ayrılmaları bir çözülmeye işaret etmekle birlikte, PKK halen silahlı gücü ve örgütsel yapısıyla tehdit unsuru olmayı sürdürmektedir.

Bu haliyle Öcalan sonrası hiç değilse 2005'e değin örgütün, ülke içinde askeri gücü azalmasına karşın, siyasi gücünü ve etkisini sürdürdüğü görülmüştür. Seçim sonuçları ve birtakım toplumsal olaylar bunu açıkça göstermektedir. 2002 genel seçimlerinde DEHAP Diyarbakır'da % 56, Batman'da % 47 oy almıştır. Bu iki il dahil, % 40'ın üzerinde oy aldığı il sayısı beştir (Van, Hakkari, Şırnak). 13 il ortalamasına göre de en az % 30'luk bir taban söz konusudur. Dolayısıyla Kürtçenin önemli oranda konuşulduğu illerde Kürt vatandaşların en az üçte biri etnik milliyetçiliği desteklemiştir. Öte yandan ülke genelindeki Kürt kökenli vatandaşların çoğunluğunun bu partiye oy vermediğini ve bu tabanın bir ölçüde esnek olduğunu, zamanla değişebileceğini de belirtmek gerekir. Nitekim DTP'nin bağımsız adaylarla girdiği 2007 seçimlerinde ülke genelindeki toplam oyu 1.600.000 dolayında olmuştur. Hâlbuki bu rakam 2002'de 2 milyona yakındı. Ama yine de alınan oy sayısı önemlidir. Dolayısıyla PKK'nın DEHAP/DTP aracılığıyla Kürt kökenli vatandaşlar üzerinde kayda değer bir ağırlığı söz konusudur. Bu kitleyi

⁸¹ Bkz. V. Fatih Güven, "Dağılma Sürecine Giren PKK Terör Örgütünü Siyasal Zeminlerde Yaşatma Senaryoları" <http://www.haberanaliz.com>, erişim: 26.3.2004.

dilediği gibi yönlendirebilmesi ve şehirlerde kitlesel eylemlere dönüştürebilmesi de dikkat çekicidir. Kasım 2005'te Şemdinli, Yüksekova ve Hakkâri'de, ardından İstanbul'daki olaylar göstermiştir ki, PKK belli bir tabanı harekete geçirebilmektedir. Nitekim Yüksekova'daki cenaze töreni, PKK flamalarıyla 40 bin kişinin katıldığı bir siyasal eyleme dönüştürülebilmiştir. Kısacası, DEHAP'lı/DTP'li belediyeler aracılığıyla PKK kalabalıklar üzerinde etkili gözükmektedir.⁸²

Öte yandan PKK, IRA, ETA gibi benzerlerine baktığında sürekli terör örgütü olarak kalamayacağını, bir aşamadan sonra sivilleşmesi gerektiğini görmektedir. Bu nedenle Öcalan'ın yakalanmasından bu yana birtakım stratejik ve taktik değişikliklere gitmiştir. Gerçi örgüt Soğuk Savaşın sonu, Irak'taki gelişmeler ve silahlı mücadeledeki başarısızlık gibi nedenlerle 1992'de ortaya attığı örgütsel, ideolojik ve stratejik değişim düşüncesini 1995'te hayata geçirmişse de⁸³ bunlar o günkü konjonktürde etkisiz kalmıştır. Asıl değişiklikse ancak Öcalan yakalandıktan sonra Ocak 2000'de mümkün hale gelmiştir.⁸⁴ Bunun için önce örgüt dönemin koşullarına uygun olarak dış desteğin devamı için silahlı gruplarını yurtdışına taşıyarak teröre ara vermiş, 11 Eylül sonrası oluşan havadan olumsuz etkilenmemeye çabası bu eğilimi daha da güçlendirmiştir. Bu çerçevede temel strateji ve taktiklerde değişiklik yapılmış, örgüt tamamen silahtan arınmamakla birlikte bir kez daha sivilleşme çabasına yönelmiştir. Bu çaba dört şekilde kendini göstermiştir: Eylül 1999'da “tek taraflı ateşkes” iddiası, Batılı ülkelerin Türkiye üzerindeki genel af baskısı, PKK ve bağlantılı Kürt liderlerin “demokratik cumhuriyet”, “sivil çözüm”, “üst kimlik” gibi söylemlerle dile getirdikleri siyasal öneriler ve kadın ve çocukların kullanıldığı “sivil itaatsizlik eylemleri”.

Bunlar özellikle Kürt hareketinin uluslararası toplum nezdindeki görüntüsünü ve taleplerini meşrulaştırmaya ve Türkiye üzerindeki baskıları artırmaya yönelik adımlardır. Örneğin sivil itaatsizlik eylemlerine bakıldığında çoğunluğunu gençlerin, çocukların ve kadınların, yani sivillerin oluşturduğu görülür. Dışardan olayları izleyenler eskisi gibi silahlı teröristleri değil, protesto için sokağa dökülen sivilleri görmektedirler. Bir başka ifadeyle PKK kendini gizlemekte, terörist gibi görünmemek için sivillerin ve çocukların arkasına saklanmaktadır. Bu sayede örgüt, etnik temelli bir çatışmanın güvenlik güçleri dışında kitleleri de içine alarak yaygınlaşmasını sağlayıp, Bosna ve Kosova örneğinde olduğu gibi, Türkiye'ye uluslararası bir müdahale beklentisi içine girmekte, adeta bunun altyapısını hazırlamaktadır.⁸⁵ Yine PKK kendisine Batı'da destekçi, Türkiye'de “müt-

⁸² Mehmet Ali Birand, “Kürt sorununda tehlikeli tırmanış”, *Posta*, 22 Kasım 2005.

⁸³ Ayrıntı için bkz. Kurubaş, *Kürt Sorununun...*, C. 2, s. 105-115. PKK'nın temel stratejisi için bkz. Nihat Ali Özcan, *PKK (Kürdistan İşçi Partisi): Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi*, Ankara, ASAM, 1999, s. 73-78.

⁸⁴ Kurubaş, *Kürt Sorununun...*, C. 2, s. 182.

⁸⁵ Ercan Çitlioğlu, “PKK Eylemleri Üzerine Bir Analiz (söyleşi)”, *Stratejik Analiz*, C.7, S.78 (Ekim 2006), s. 90.

tefikler” bulmak ümidiyle taktik bir dil kullanmaya özen göstermekte, bunun için etnik milliyetçi gözükmeyen sloganlarla konuşmaya çalışmaktadır. Ayrıca PKK, Kürt hareketi içinde kendisine alternatif olabilecek muhalefet odaklarını da susturmaya veya boyun eğdirmeye çalışarak çözümün ancak kendisi üzerinden gerçekleşebileceğini söylemektedir.

Buna paralel olarak sivilleşme çerçevesinde örgütsel yapıda ve isimlendirmelerde de zaman zaman değişikliklere gidilmiştir. PKK, Nisan 2002’de Kürdistan Özgürlük ve Demokrasi Kongresi (KADEK) ve Aralık 2003’te Kongra-Gel adını almıştır. İsim değişiklikleri, PKK’nın Batı’daki terör örgütü listelerinde yer almasının bir sonucu olduğu kadar yeni yapılanma, strateji ve ortama uyum sağlamanın bir gereği olarak görülmüştür.⁸⁶

Ama PKK’nın sivilleşme stratejisi tam olarak beklentilerini karşılamamıştır. Genel affın çıkmaması, PKK’lıların meşru aktör olarak ülke siyasetine girememesi ve 2002 seçimlerinde DEHAP’ın barajı geçememesi, özellikle 2003 Irak işgali sonrası Türkiye-ABD ilişkilerinde PKK’nın belirleyici faktörlerden biri haline gelmesiyle ortaya çıkan örgüt üzerindeki baskı, bu çerçevede ABD ile Türkiye’nin PKK’nın ortadan kaldırılması konusunda anlaşma çabasına girmesi⁸⁷ ve Türkiye’nin çıkardığı Toplum Kazandırma Yasası’nın örgütü çözücü etkisi,⁸⁸ Türkiye’nin geçen beş yılda beklenen oranda reform ve kültürel haklar konusunda ilerleme sağlayamamasının AB nezdinde de kabul görmesinden yararlanmak istemesi ve daha önce sözü edilen liderlik krizinin etkileri gibi nedenlerle Türkiye’ye karşı zorlayıcı, örgüt içi dayanışmayı artırıcı bir unsur olarak yeniden silahlı eylemlerin gereğine inanılması, PKK’yı Ağustos 2004’te ateşkese son vermeye itmiş ve silahlı eylemler yeniden başlamıştır.⁸⁹ Verilmek istenen mesaj, genel af çıkarılmadığı ve PKK Kürt hareketinin meşru temsilcisi sayılmadığı sürece şiddetin devam edeceğidir. Türkiye’nin AB’ye giden yolunun PKK’nın tatmin edilmesinden geçtiğine inanan ve PKK’yı dışlayan bir çözümün mümkün olmadığını göstermeye çalışan örgüt, özellikle AB ile girilen kritik dönemeçlerde Ankara’ya baskı yapmak için eylemlerini artırmıştır. Bir yoruma göre örgüt bu şekilde Türkiye’nin sertleşmesini, eskisi gibi üstüne yürümesini ve AB’nin imdadına koşmasını ummuştur.⁹⁰

⁸⁶ V. Fatih Güven, “Yeniden İsim Değiştiren PKK Terör Örgütünün Artan Tehditleri”, *Stratejik Analiz*, C.4, S.44, Aralık 2003; Nihat Ali Özcan, “PKK/KADEK’ten Kongra-Gel’e”, *Panorama Dergisi*, S.2 (Mart 2004), <http://www.panoramadergisi.com>, erişim: 5.3.2004.

⁸⁷ Fikret Bila, “PKK’yı Bitirecek İmzalar Atılmıştı”, *Milliyet*, 22 Eylül 2003. 1 Mart Tezkeresinin reddiyle anlaşma rafa kaldırılmış, ama 2003 sonunda bazı siyasal ve finansal konularda mutabakat sağlanmıştır. Bkz. “PKK’ya Üç Koldan Eylem İçin ABD’yle Mutabakat”, *Hürriyet*, 5 Aralık 2003, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=187791>.

⁸⁸ Bkz. *Resmî Gazete*, 6.8.2003 tarih ve 25191 sayılı yasa; <http://www.belgenet.com/yasa/k4959.html>. Yasayla 589 PKK’lı teslim olmuşsa da o günkü koşullarda PKK için bu bile bir tehdittir.

⁸⁹ PKK’nın eylemlerinin değerlendirmesi için bkz. Çitlioğlu, s. 86-94.

⁹⁰ Mehmet Ali Birand, “PKK faturası, asker ve AB’ye çıkarılamaz”, *Posta*, 11 Ağustos 2005. 2005

Tüm bunlarla birlikte, son yıllarda PKK'nın en önemli güç kaynağı olan uluslararası desteğin azaldığı ve riskli hale geldiği söylenebilir. PKK ve yan kuruluşlarının bazıları AB'nin terör örgütleri listesinde yer almış,⁹¹ ABD de PKK'nın finans kaynaklarını kesmeye yönelik çabalara girişmiştir. Özellikle 2007 başıyla birlikte Türkiye-ABD görüşmeleri sonucunda PKK üzerindeki uluslararası baskılar daha da artmıştır.⁹² Buna karşın, PKK'nın özellikle 2001 sonrası gelişen güvenlik eksenli uluslararası politika ortamında terörist eylemler aracılığıyla varlığını sürdürmesi mümkün değilken, ABD'nin 2003'te Irak'ı işgali PKK için yeni fırsatlar doğurmuştur. Nitekim PKK'nın Avrupa ve ABD'deki hayat alanı daraltılmakla birlikte, Irak'taki varlığına bir biçimde göz yumulmuş, özellikle ABD ve K. Iraklı Kürtler hiç değilse 2008'e değin PKK'yı Türkiye'ye (ve İran'a) karşı bir araç olarak kullanabileceklerini düşünerek ellerinde bir koz olarak tutmuşlardır. Bu PKK'ya Irak'ta bir hayat alanı açmıştır.

Sonuçta PKK halen Kürt hareketindeki yerini ve etkisi bir biçimde korumaya, Kürt talepleri de PKK üzerinden dillendirilmeye devam etmektedir. Fakat Kürtlerin temel açmazları da taleplerini, eylemlerini, muhataplarını ve yöntemlerini PKK üzerinden etnik milliyetçilik temelinde belirlemekte ısrarcı olmalarından kaynaklanmaktadır. Zaten PKK Kürt sorunun mümkünse tek, değilse en önemli tarafı olabilmek için çaba harcarken, Kürtler bir bütün olarak buna karşı çıkabilecek irade ve güce sahip gözükmemektedirler. Hâlbuki terör ve organize suç eylemlerinde bulunan ve yabancı bağlantısıyla kime, niçin hizmet ettiği tam anlaşılabilen bir örgüt aracılığıyla gerçekleşen her türlü talep ve eylem devlet ve ulus katında kuşkuyla karşılanacak, hatta düşmanca algılanacaktır. Bu çerçevede Kürtler PKK'dan kaynaklanan üç alanda açmaza sürüklenmektedirler: Mercii, beklenti/talep ve yöntem.

Kürtler, beklentilerini karşılayacak mercii konusunda pragmatik davranalım derken, bu mercilerin PKK'yı kullanmaları sonucu ikilemlere düşmektedir. Türkiye'deki Kürtlerin ve PKK'nın sorunların çözümü konusunda temel mercii olarak Ankara yerine Brüksel ve Washington'u koydukları gözükmektedir. Ama bu mercilerin kendi çıkar tanımlamaları Kürtleri çelişkiye sürüklemektedir. Çünkü PKK'nın AB ve ABD üzerinden politika geliştirme çabasına karşılık aynı merkezler de PKK üzerinden kendi politikalarını uygulamaya çalışmaktadırlar. Bu durum Kürtlerin "sadakat ve inandırıcılık sorunu"nu beraberinde getirmektedir.

İkinci olarak, Kürt hareketinin iki temel stratejik beklentisi/talebi ve bundan kaynaklanan açmazı vardır: Kimliğin korunmasını güvence altına almak ve meşru

sonunda 246 güvenlik görevlisiyle 359 PKK'lı öldü. 377 PKK'lı sağ ele geçirilirken, 589'u Toplum Kazandırma Yasasından yararlandı.

⁹¹ AB, Mayıs 2002'de PKK'yı, Nisan 2004'te Kongra-Gel'i terör örgütleri listesine ekledi.

⁹² 5 Şubat'ta Fransa 15 Kürt kökenliyi tutukladı. Belçika da Kongra-Gel lideri Zübeyir Aydar ile Remzi Kartal'ı önce tutukladı, sonra serbest bıraktı.

siyasal aktör olarak bu kimlikle karar alma sürecine katılmak. Açmazlar bunun gerçekten istenip istenmediğinden, isteniyorsa araç olarak görülüp görülmediğinden ve nasıl gerçekleşeceğinden kaynaklanmaktadır. Aslında Kürtler bu talepleriyle “ulus” ve “ülke” içinde yeni bir statü istemektedirler. Ama bu istekler alabildiğine çeşitli olduğu gibi, ülkesel bütünlük ve ulusal birlik açısından birbiriyle taban tabana zıtlıklar da taşımaktadır. Ulus içindeki statüleri açısından anayasal güvenceyle sağlanmış “kurucu ulus” olmaktan, kültürel ayrıcalığa sahip “özerk topluluk” veya insan hakları ve demokrasiden tam yararlanabilen “vatandaş” olmaya değin talepler dile getirilirken, ülke içindeki statüleri açınsındansa entegrasyon, idari özerklik, etnik/bölgesel özerklik veya federasyon gibi seçeneklerden ayrı devlet kurmaya kadar giden birtakım talepler dizisi söz konusudur.

Hâlbuki PKK'nın varlığı ve etnik milliyetçiliği Kürt toplumunu bu talepler konusunda açmaza sürüklemektedir. Çünkü PKK kurulurken “bağımsız birleşik Kürdistan” öngörürken, 1995'te Öcalan ayrı bir devlet kurmakta ısrarlı olmadıklarını, Kürtlerin ayrı kültürel, sosyal, siyasal ve ekonomik haklarına saygı gösteren bir hükümet şeklini savunduklarını ve bunun federal bir devlet yapısı içinde gerçekleşebileceğini ileri sürmüştü.⁹³ Öcalan yakalandıktan sonra bu talep “demokratik cumhuriyet”e dönüşürken, daha sonra “federasyon” hatta “konfederasyon”dan bahsedilmeye başlanmıştır. Ankara'nın direncine rağmen dile getirilen PKK denetimindeki Kürt hareketini TBMM'ye sokmak için %10'luk barajın düşürülmesi, genel af ilan edilmesi, İmralı'da Öcalan'a daha fazla serbesti sağlanması ve Kürtlerin kendi kendilerini yönetmelerini sağlayacak yeni bir yerel yönetim yasasının çıkartılması gibi talepleriye esasen taktik niteliktedir.⁹⁴ Dolayısıyla son yıllarda K. Irak'taki gelişmelerin de etkisi altında Kürt hareketi “ayrılma”dan veya “federal bir yapı”dan sıklıkla ve rahatlıkla söz eder olmuştur. Bu nedenle stratejik hedefin “ayrı bir toplum” olarak bir biçimde “kendi kendini yönetmeye” dönük olduğu belirtilebilir. Taktik söylemler ve stratejik planlar arasındaki uçurum Kürt taleplerini kuşku hale getirmekte, inandırıcılık sorunu yaratmaktadır.

Üçüncü açmaz noktası ve beklentilerinin gerçekleşmesinin önünde kendilerinden kaynaklanan en büyük engel, ülke bütünlüğüne saygılı olduklarını söylemelerine karşın, hem silahtan arınma dolayısıyla Kürt sorununu PKK tekelden kurtarma hem de taleplerinin bölücü olmadığına devleti ve ulusu inandırma konusunda isteksiz, hatta aksi bir tutum sergilemeleri oluşturmaktadır. Kürt hareketi bölücülüğe, şiddete ve silaha karşı ortak ve inandırıcı bir söylemi henüz geliştirebilmiş değildir. Aksine, gerek PKK denetiminde gerekse onun dışında kışkırtıcı üslup ve şiddet içerikli eylemler artmaktadır.⁹⁵ Bu üslup ve yöntemle

⁹³ Bkz. “Interview with PKK leader Öcalan”, *Serxwebun*, April 1995.

⁹⁴ M. Ali Birand, “Kürt sorununda tehlikeli tırmanış”, *Posta*, 22 Kasım 2005.

⁹⁵ Örneğin, DTP'nin 1 Mart 2007'deki kongresinde İstiklal Marşı okunmaması ve Türk bayrağına zoraki yer vermesi, 2005 Ağustosunda M.Fırat'ın kurduğu HAK-PAR'ın çağrısıyla PKK dışındaki Kürt hareketlerinden temsilcilerin katıldığı toplantıda, “*Bu bayrak ve bu ülke bizim değil...*”

dile getirilen talepler “sivil ve barışçı çözüm”, “demokratikleşme” gibi önerilerle çelişmektedir.

Devlet Düzeyi: Güvenlik-Özgürlük ve PKK-Kürt Sorunu Açmazında Türkiye

Devlet düzeyinde bakıldığında da birtakım açmazlar olduğu görülmektedir. Devletin kuruluş felsefesinde Batıcılık temelinde ulus-devlet modeli esas alınmışken ve devletin bütün güvenlik ve dış politikaları Batı’yla birlikte Batılı kurumlarla etkileşim içinde belirlenirken, içeride hem ulus inşası hem de demokrasi, insan hakları ve farklılıkların yönetimi gibi alanlarda Batı’daki gelişmelerden kopuk davranılması temel bir açmaza neden olmaktadır: Kürt sorununa ilişkin dışarıdan, Batıcılık temelinde Batı’dan gelen reform taleplerine olumlu yanıt verilirken, içeriden, toplumdan gelen benzer taleplere olumsuz yaklaşılmaktadır. Yani Türkiye’nin dış politikadaki “Batıcı demokratik” tutumuyla, iç politikadaki “Doğulu otokratik” tutumu çelişmektedir.

Bunun temel nedeni Türkiye’nin tarihten de beslenen birtakım korkularıdır. Türkiye’nin bu sorun bağlamında iki büyük korkusu vardır: Ulusal birlik ve beraberlik (ulusun yapısı) ile ülkesel bütünlük ve üniter yapının bozulması (ülkenin yapısı). Kürt talepleri gerçekten bu ikisiyle ilgilidir. Türkiye’yi bu korkulara sevk eden kuşkusuz anlamlı gerekçeler de vardır. Sevr Antlaşmasına ilişkin tarihsel hatıraların halen canlı olması (Sevr korkusu “seçilmiş travma” bağlamında değerlendirilebilir) ve bazı yabancı devlet politikalarının bunu kışkırtıcı eylem ve davranışları, yabancıların teröre, PKK’ya desteği ve bunun üzerinden Türkiye’ye karşı politika geliştirmeleri, Kürtlerin yukarıda sözü edilen biçimde devletin varlığını tehdit edecek taleplerde bulunmaları ve K. Irak’taki gelişmeler bu korkuları haklılaştırmaktadır.

Ama Türkiye’nin korkularındaki esas sorunsal, ulusun ve ülkenin yapısının günümüz dünyasında temelde “devletin konumuna ilişkin” ulus ve egemenlik anlayışı ile “bireyin konumuna ilişkin” demokrasi ve insan haklarıyla ne kadar örtüşüğünde yatmaktadır. Bu bağlamda Türkiye yeni bir birey-devlet ilişkisi tanımlı yapmaktan çekinmektedir. Bunun yeni bir “sosyal sözleşme” demek olduğunu, ama Kürt hareketinin ürkütücü talepleriyle (Kürt hareketi birey-devlet değil grup-devlet ilişkisi tanımlı istemektedir) uluslararası ve bölgesel gelişmeler karşısında bunun devleti parçalayıcı veya en azından istikrarsızlaştırıcı bir etki doğuracağı düşünülmektedir. Çelişkili olansa, iç dinamiklere karşı çıkılmasına karşın, Batıcılık perspektifiyle gönüllü izlenen dış politika sonucu dış dinamiğin zorlamasıyla birey-devlet ilişkilerinin zaten yeniden tanımlanmakta olmasıdır.

Sonuçta bu korkular Türkiye’yi birbiriyle bağlantılı iki konuda kararsızlığa it-

Bağımsızlık için referandum... Kendi devletimizi kuracağız!..” gibi sözleri (Taha Akyol, “İtidal Zamanı”, Milliyet, 7 Ağustos 2005), 22 Şubat 2007’de DTP İl Başkanı H.Aydoğdu’nun, “Kerkük’e yapılan saldırılar Diyarbakır’a yapılmış olur... Irak’taki Kürt hareketinin bastırılmaya çalışılması, Türkiye’deki Kürtlerin kan damarlarının kesilmesiyle aynı anlama gelir” ifadeleri.

mektedir: PKK-Kürt sorunu ayrımı yapıp yapmamak ve yeni bir güvenlik-özgürlük dengesi kurup kurmamak. Birincisine ilişkin Türkiye'nin açmazı, PKK-Kürt sorunu ayrımı çerçevesinde terörle mücadele ederken Kürtlere kültürel haklar tanımak gibi politikaların PKK'nın işine yarayacağı ve devletin kendi eliyle bölücülüğü destekleyeceği/taviz vereceği, ama bunu yapmazsa aynı gerekçeyle PKK'nın toplumsal tabanının genişleyeceği korkusudur. Yani devlet iki korku arasında sıkışıp kalmıştır. Bir yandan Kürt kimliği ve milliyetçiliğini kendi eliyle besleyeceği korkusu, öte yandan PKK'nın toplumsal tabanının genişlemesine neden olacağı korkusu.

Bu korkular ancak kısmen doğrudur. Çünkü kimlik inşalarında iki ana unsur vardır: Biz ve öteki bilinci. Devlet bu hakları vererek Kürtlerin, ulusun genel "biz"inin parçası olan bir "alt-biz" bilinci edinmelerine izin verecek, ama kimlik ediminde diğerlerinden ayırıcı işlev gören ve düşmanlık yaratan esas unsuru yani "öteki" duygusunu zayıflatacaktır. Yani Kürtler, devlete ve Türklere "öteki" olarak bakmayacaklardır. Temelde bireylere ait olan bu haklar verilmediği takdirde hem "öteki"liğin ağır bastığı bir grup bilinci doğacak hem de taleplerinin nereye gideceği belli olmayacaktır. Bununla birlikte, Kürt hareketinin bu hakları kimliği korumanın ve güçlendirmenin ötesinde siyasallaştırmanın aracı olarak kullanacak bir eğilim göstermesi muhtemeldir. Dolayısıyla devletin asıl açmazı, her iki seçeneğin de riskli ve bu aşamadan sonra kimlik farklılaşmasına yol açacağı korkusundan kaynaklanmaktadır.

Uzun yıllar bu korkuların politikalara yol gösterdiği gerçektir. Fakat özellikle 1990 ortalarına doğru, o güne değin bölgede sadece terör ve az gelişmişlik sorunu olduğunu ilan eden Türkiye, sorunun varlığı ve niteliğine ilişkin bu iki konunun birbirinden ayrılması gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Bu nedenle de Türkiye AB'ye tam üyelik sürecinin getirdiği dinamikle hareket ederek Kürtlerin kültürel kimliklerini korumaya yönelik birtakım yasal düzenlemelere gitmiştir. Ama reformların dinamiğini Ankara'dan ziyade Brüksel'in oluşturmasının getirdiği kaygı ve özgüven eksikliğinin de etkisiyle değişimden duyulan korku uygulamada ciddi sıkıntılara yol açmakta, bu ise son tahlilde Türkiye'nin Kürt taleplerini karşılamaya yönelik inandırıcılığını zedelemektedir.

Ayrıca Türkiye'de halen tam olarak kimlik temelli Kürt sorunu ile güvenlik temelli PKK sorununu özdeş gören, bu haliyle de istemeden PKK ile aynı çizgide olanlar vardır. Çünkü PKK da bu sorunu kendisiyle özdeşleştirmeye özel bir önem vermektedir. İşte tam da bu nedenle Türkiye bu ayrımı esas alan bir politika geliştirmeden bu soruna sağlıklı bir biçimde yaklaşamaz. Kuşkusuz bu kolay değildir. Kürtlerin bir kısmının PKK'ya taraf veya sempatan olması bunu daha da zorlaştırmaktadır. Ama daha önce söz edilen Kürt seçmen oy verme eğilimlerinde de görüldüğü gibi bu çerçevede politika üretilebilecek bir zemin vardır.

Türkiye'nin karar vermekte zorlandığı ve ikilem içinde olduğu ikinci husus, güvenlik-özgürlük dengesine ilişkindir. Burada uygulanmakta olan güvenlik

politikalarındaki sapmanın ve tanınacak fazla özgürlüğün ülkeyi böleceğinden endişe edilmektedir. Bu çerçevede güvenlik politikaları esas alındığında özgürlükler konusunda sıkıntı yaşayarak iç ve dış baskılar ortaya çıkmakta, özgürlükler esas alındıydaysa bu baskılardan kurtulmakla beraber terörle mücadelenin zaafa uğrayacağından ve Kürtlerin ve PKK'nın daha fazlasını talep edeceğinden korkulmaktadır.

Bu ikilem ancak PKK-Kürt sorunu ayrımı çerçevesinde Türkiye'nin bir yandan özgüven ve kararlılık içinde terörle mücadelede hukuk ve insan haklarını dikkate alan güvenlik politikalarıyla diğer yandan Kürt sorununa karşı yine sınırları uluslararası sözleşmelere ve çağdaş gelişmelere göre belirlenmiş özgürlük politikalarını esas alması ve bu konuda inandırıcı olmasıyla aşılabılır. Bunun kolay olmadığı da açıktır. Ama yabancı aktörlerin PKK'yı ortadan kaldırma çabalarında Türkiye'ye destek vermemesi, PKK'nın politik denklemde kendi varlığını göstermek istemesine yeniden silahlı eylemlere girişmesi, tüm bu gelişmeler olurken Barzani'nin kimi kışkırtıcı açıklamaları⁹⁶ ve tabii Türkiye'nin PKK-Kürt sorunu ayrımını yapamaması, güvenlik-özgürlük dengesi kurmasını zorlaştırmaktadır. Hâlbuki bu ayrımı yapmak ve bu dengeyi kurmak çözüm açısından çok önemlidir. Çünkü ancak bu sayede içeride Kürt sorununun bölücülüğe ve etnik bir çatışmaya dönüşmesi ve dışarıda Türkiye'ye karşı koz olarak kullanılması engellenebilir. Ama yine aynı nedenlerle Türkiye Kürt sorununu terör sorunundan ayrı gören bir politik yaklaşım temelinde özgürlük-güvenlik dengesini hayata geçirmekte tereddüt etmektedir.

Kürt Sorununun Geleceği ve Çözüm Çerçevesi

Grup Düzeyi: Kürt Hareketinin ve Taleplerinin Rasyonalize Edilmesi

Burada iki önemli soruya verilecek yanıt çerçevesinde grup düzeyinde çözüme katkının ne olacağı tartışılabilir. Bunlardan ilki, Kürt hareketinin nereye gideceği ve nerede duracağı sorusudur. Bu çerçevede Kürtlerin etnik milliyetçilikten kurtulup kurtulamayacağı, kültürel haklarla tatmin edilip edilemeyeceği sorulanabilir. Bunun için sayı, yoğunluk, otoktonluk, kimlik bilinci ve tanınma talebinin toplumsallaşma ve siyasallaşma düzeyi, örgütlülük, liderlik, ekonomik gönenç, motivasyon, beklenti, içinde yaşanan devletin durumu/gücü ve istikrarı, uluslararası konjonktür, irredentizm olanağı, yabancı desteği gibi daha önce aktör tutumlarını etkileyen faktörler olarak ele alınan bazı ölçütler çerçevesinde bir değerlendirme yapılabilir.⁹⁷ Bunlara göre Kürt hareketin gücünden ve beklentilerinin yüksekliğinden söz edilebilir. Nüfusa bakıldığında Kürtlerin oldukça önemli bir sayıya sahip olduğu ve bunun Doğu ve Güneydoğu'da yoğunlaştığı (%65),

⁹⁶ Bu tür açıklama ve amaçları için bkz. Erol Kurubaş, "Pan-Kürdist Hayaller ve Gerçekler", *Stratejik Analiz*, S. 92 (Aralık 2007), s. 74.

⁹⁷ Oran'a göre, bu milliyetçiliğin nereye gideceğini motivasyon ve beklenti unsurları belirleyecektir. Baskın Oran, "Teoride Milliyetçilik", *Türkiye'nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 27-28.

kimlik bilincinin toplumsallaşma ve siyasallaşma düzeyinin yükseldiği (DTP oyları bir gösterge olabilir), motivasyon ve beklenti unsurlarında uluslararası ve bölgesel gelişmelerin ve devlet politikalarının etkisinde konjonktürel dalgalanmalara bağlı olarak yükselmeler olduğu görülmektedir. Ama aynı zamanda fiziksel bir etnik ayrımcılığın olmamasıyla nüfusuyla kurumlarıyla ekonomik ilişkiler ağıyla Türkçenin ulaştığı geniş kullanım alanıyla Türk ve Kürtler arasındaki evlilik oranlarıyla ortak dinsel inançların ve kültürün yaygınlığıyla Türkiye bölüne-meyecek kadar entegre olmuş bir ülkedir.⁹⁸ O nedenle ayrılma olasılığı, hatta etnik bölgesel federasyon imkansız veya çok zayıf seçeneklerken, güç paylaşımı ya da iki kurucu ulus önerileri optimum noktayı oluşturmamaktadır. Ama aynı koşullar asimilasyon olasılığının da imkânsız olduğunu göstermektedir. Bu durumda Kürt hareketi ve devlet açısından buluşulabilecek tek ortak ve gerçekçi nokta kültürel hakların genişletilmesidir. Kültürel haklar, daha önce Burton'ın sözünü ettiği temel insani ihtiyaçlar yaklaşımı açısından insan ve vatandaşlık haklarıyla beraber zaten çözüm için olmazsa olmazdır. Ama PKK'ya mesafeli duran Kürt aydınlarının bile bu hakları aşan ve gerçekçi olmayan talepler dile getirmesi, Kürt hareketinin duygusallığın etkisi altında rasyonel davranmaktan uzak kaldığını göstermektedir. Hâlbuki yine Burton'ın ihtiyaç, değer ve çıkar ayrımını dikkate alarak, Kürtlerin taleplerini insani ihtiyaç ve sosyal değerlerle sınırlamaları ve bunları tartışmaya açık ve ne evrensel ne de ontolojik olarak vazgeçilmez olan “çıkarlar”dan olabildiğince ve samimiyetle uzak tutmaları gerekmektedir. Çünkü söz konusu “çıkar” eksenli talepler devletin güvenlik ihtiyacına karşı nitelik taşımaktadır.

İkinci soru, Kürtlerin PKK'dan arınıp arınamayacakları ve taleplerinde inandırıcı olup olmayacaklarıdır. Kürt hareketinde halen PKK etkisi devam etmektedir. Buna karşın PKK içinde ve dışında farklı seslerin varlığı söz konusudur. Türkiye'de Kürtler arasında PKK'dan bağımsız hareket etmeye çalışan oluşumlar da göze çarpmakta, ama bunlar kitlesel bir desteğe sahip olmamakla birlikte çözüm konusunda daha milliyetçi bir tutum izleyebilmektedirler. Genel olarak bakıldığında ana akımdaki Kürtlerin bu sorunun çözümüne ilişkin PKK'dan bağımsız ve onu dışlayan, açık, net ve makul talepleri olduğunu söylemek güçtür. Ayrıca üniter yapı içinde silah ve şiddetten uzak, barış ve kardeşliğe dayalı bir siyasi ortam ve çözüm isteklerini dile getirenler, parti kongrelerinde ve günlük faaliyetlerinde, ulusal sembollerini açıkça reddeden bir tutum sergilemekte, bu halleriyle inandırıcılıklarını yitirmektedirler.⁹⁹

Kısacası, grup düzeyinde akılcı ve gerçekçi çözüm önerileri sunanların hem sesleri fazla çıkmamakta, hem de ciddi bir inandırıcılık sorunu yaşamaktadırlar. Bu haliyle Kürt hareketinin PKK'dan ve silahlı mücadeleden arınmadığı, sadece kültürel kimliklerini korumaya yönelik haklar talep etmediği ve bunda

⁹⁸ KONDA, *Biz Kimiz?...*

⁹⁹ Fikret Bila, “DTP'nin inandırıcı olması gerekiyor”, *Milliyet*, 3 Mart 2007.

inandırıcı olmadığı sürece çözüme katkı sunması zordur. Dolayısıyla Kürtlerin çözüme katkısı ancak PKK'dan ve silahtan arınmaları, yabancı desteğine güvenmeden sadakat konusunda inandırıcı olmaları ve gerçekçi seçenekler üzerinde durmalarıyla mümkünken şu anda bu eğilim zayıftır.

Devlet Düzeyi: Türkiye'de Zihniyet Değişikliği

Kürt sorununu sona erdirmek ya da çözüm bulmak için devlet düzeyinde pek çok çalışma yapılmış ve rapor hazırlanmıştır. Bunların bir kısmı asimilasyona dönük öneriler içerirken, bir kısmı sorunun kimlik boyutunu da göz önüne alarak çözüm üretmeye çalışmıştır. Fakat çözüm için yapılan önerilerin hiç biri daha önce sözü edilen ikilemlerden dolayı istenen düzeyde hayata geçirilememiştir.¹⁰⁰

Devlet düzeyinde çözüm üretilebilmesi için iki konuda tutum değişikliği ya da netliği gerekmektedir. Öncelikle, daha önce değinilen ve sonuçları itibariyle Kürtlerin "öteki" olarak algılanmasına yol açabilecek kimi söylem ve uygulamalardan kaçınmak son derece önemlidir. Yani, daha önce vurgulandığı gibi Türk milliyetçiliğinin teorik olarak değilse de uygulamada etnik yönü ağır basan niteliği nedeniyle yurttaşların etnik ve dinsel farklılıklarına iyi gözle bakılmadığı, bunların birer tehdit olarak algılandığı bir gerçektir. Bu durum Kürt etnik milliyetçiliğinin beslendiği önemli bir kaynaktır. Bundan kaçınmaksa ancak Türkiye'nin toprak ve yurttaş esaslı ulus modelini benimsediğini sadece söylemde değil, eylem ve uygulamada da göstermesiyle mümkündür. Argun'un deyişiyle, "Türklük" kimliğinin yurttaşlık temelinde yeniden tanımlanması veya bu anlayışa geri dönülmesi ihtiyacı vardır.¹⁰¹ Bu bağlamda Türkiye'deki ulusal yapı çoğulcu demokrasi anlayışına uygun hale getirilmeli,¹⁰² yani ulusal birlik ve beraberlik için kültürel türdeşliğin zorunlu olduğu düşüncesinden vazgeçilmelidir. Keyman bunu post-nasyonal, farklılıkları kabul eden ve anayasal bir vatandaşlık olarak nitelendirmektedir.¹⁰³

İkinci olarak, Türkiye Kürt (kimlik) sorunu ve PKK (terör) ile mücadeleyi birbirinden ayıran bir politika izlemelidir. PKK'nın Kürtlerin önemli bir kısmını yanına çekememiş olması bu politikayı mümkün kılmaktadır. PKK'nın legal uzantısı sayılabilecek partilerin bile Kürtlerin %65'inin oyunu alamadığı gerçeğinin yanı sıra, oyların bir kısmının da tepkisel ve değişken olduğu unutulmamalıdır. Kürt sorunu açısından, Türkiye'nin vereceği kültürel hakların tatmin edici olabilmesi için egemenlik ve ulus-devlet anlayışında dünyada yaşanan gelişmelere uygun bir anlayışın benimsenmesi gereklidir. Bu zorunlu olarak üniter ulus-devlet yapısının kökten değişmesi anlamına gelmez. Önemli olan hukuk devleti anlayışının ve demokratik zihniyetin yerleşmesi ve genelleşmesidir. Kanaatimizce

¹⁰⁰ Bkz. Faik Bulut, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları*, İstanbul, Ozan Yayıncılık, 1998.

¹⁰¹ Argun, s. 95.

¹⁰² Bkz. Füsün Üstel, "Çoğunlukçu Demokrasilerin Azınlık Eşiği: Batı Deneyimleri", *Türkiye'nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 127-148.

¹⁰³ Keyman, "Articulating...", s. 285.

ne Türkiye'deki Kürtler "ayrılma eşiği"ne gelmiştir, ne de Kürt sorunu toplumlar arası bir etnik çatışma düzeyine çıkmıştır. Ama ciddi bir karşılıklı güvensizlik ve inandırıcılık sorunu vardır. Bunu aşmak için karşılıklı adımlara ihtiyaç vardır. Bu tip sorunlarda daha önce de belirtildiği gibi devlet açısından yapılması gereken her türlü hak ve özgürlüğün önündeki yasakları kaldırarak pozitif hakları negatif hak haline getirmek, böylece kültürel hakların sadece Kürtler değil tüm toplum düzeyinde tanınmasını sağlayarak gerçek eşitlik ve demokrasiyi hayata geçirmektir. Bununla birlikte Kürt sorunu açısından kültürel hakların verilmesiyle ayrılıkçı eğilimlerin önleneyeceği kesin olmadığı gibi birtakım riskler de söz konusu olsa da bunları göze almamanın maliyeti, daha önce söz edildiği gibi, daha ağırdır.

Sonuç

Modern devletlere ilişkin söylenebilecek en önemli husus her ulus-devletin gerçekte tek bir etnik gruptan doğmadığıdır. Etnik farklılıklar tarihsel ve sosyolojik birer gerçekliktir. Ulus-devletlerin etno-kültürel türdeşlik çabalarının bu farklılıkları giderememesi, aksine güçlendirmesi bunu göstermektedir. Öte yandan, günümüzde toplumsal etkileşimin artması ve karşılıklı bağımlılığın güçlenmesi gibi gelişmeler göz önüne alındığında etnik kimlikler güçlenmekle birlikte etnisiteye dayalı küçük siyasal birimlerin bağımsız yaşama şansı zayıflamakta, toplumlar daha geniş siyasal örgütlenmelere ihtiyaç duymaktadır. O nedenle ulus-devletlerin inkâr ve baskı politikaları ne de etnik grupların ayrılıkçı terör eğilimleri gerçekçidir. Dolayısıyla farklılıkların bir arada yaşama sorunu olarak beliren etnik sorunlar, rasyonel ve gerçekçi değil, psikolojik ve tarihsel temellerden kaynaklanmakta, o nedenle irrasyonel ve anakronik bir duruma işaret etmektedir.

Benzerlerinden pek çok açıdan farklılaşmakla birlikte yine de etnik sorun bağlamında değerlendirilmesi gereken Türkiye'deki Kürt sorunu da devlet milliyetçiliğinin etnik nitelikleri ile Kürt hareketinin etno-milliyetçi niteliklerinden kaynaklanmaktadır. Yani karşıt gibi duran etnik milliyetçilikler aslında birbirinden beslenmektedir. Bu haliyle çalışma etnik sorunların bir tür milliyetçilikler savaşının sonucu doğduğu varsayımını doğrulamaktadır.

Günümüzde Kürt sorununun temel dinamiklerini devletin terörle mücadele ortamında insan hakları ve kültürel kimlik sorunsalı karşısındaki kararsız tutumuyla siyasallaşan Kürtlerin kültürel hak taleplerini etno-milliyetçi bağlamda PKK üzerinden dile getirmeleri oluşturmaktadır. Bu eksende Kürt hareketinin silah ve şiddeti bırakarak Türkiye siyaset sahnesinin meşru aktörlerinden biri olma çabası ve K. Irak'taki gelişmelerin ve AB sürecinin yarattığı beklenti ve motivasyonla daha fazlasını elde edebilmek için marjinal ve kışkırtıcı bir üslup ve söylemi benimsemesi çelişmektedir. Hatta Kürt hareketinin bunun için başkalarının politikalarına eklenilebileceğini, gerekirse yine silah kullanabileceğini göstermesi bu çelişkiyi güçlendirmektedir. Devletin de kısmen

Öcalan'ın yakalanmasının verdiği güvenle ama esasen dış dinamiğin etkisiyle yasal olarak Kürtlere birtakım kültürel haklar verirken, çelişkili bir biçimde bu dış dinamiklerden algıladığı tehditlerin de etkisiyle uygulamada bu hakların kullanılmasını zorlaştırması inandırıcılığını zedelemektedir. Sonuçta bu karşılıklı ikilemli durum, ulusal düzlemde 1990 sonlarında “özgürlük” lehinde gelişen iyimser atmosferi gittikçe “güvenlik” eksenine kaydırmaktadır. Daha da önemlisi tüm bu gelişmeler etnik temelde yürütülen siyasete dönüşmekte, bu ise sonuçları itibariyle etnik çatışmaya yol açacak bir sürece kapı aralamaktadır.

Bu tablodan çıkan sonuç ise şudur: Kürt sorunu bu dinamiklere sahip olduğu, aktörleri de bu çelişkili koordinatlarda durduğu sürece çözümlenemez. Çözüm, bu koordinatların değiştirilmesinde, yani etnik siyaset mantığından kaynaklanan aktör tutumlarındaki açmazların ortadan kaldırılmasında yatmaktadır. Bu bağlamda hem Kürtler gerçekçi olmayan, duygusal bir etnik milliyetçilik tuzağına düşmemeli, hem de Türkiye Kürt sorunu olduğu sürece özgürlük politikalarının güvenlik boşluğu yaratacağından korkarak kültürel haklar konusunda çekimser davranmaktan vazgeçmelidir. Ama işte tam da bu nedenlerle Kürt sorununun yakın gelecekte çözümlenmesi zor görünmektedir. Bununla birlikte çözümsüzlüğün zamanla kendi içinden bir çözüm doğurması olasıdır. Sorunun kilitlendiğini gören ve bu durumun hiç kimsenin yararına olmadığını anlayan aktörler zamanla farklı eğilimler içine girebilir ve pozisyonlarını sorgulayabilirler. Bu çerçevede bir yandan Kürt hareketinde bölünmeler veya değişik eylem ve söylem arayışlarının güçlenmesi, öte yandan Türkiye'nin de iç ve dış dinamiklerin etkisiyle demokratikleşme yönünde zaten atmakta olduğu adımları hızlandırması ve uygulamaya daha iyi yansıtması söz konusu olabilir.

Kaynakça

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 3.b., Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yay., 2004.

Argun, Betigül Ercan, “Universal Citizenship Rights and Turkey’s Kurdish Question”, *Journal Muslim Minority Affairs*, Vol. 19, No. 1 (1999), s. 85-103.

Ballı, Rafet, *Kürt Dosyası*, 3.b., İstanbul, Cem Yay., 1992.

Birch, Anthony H., *Nationalism and National Integration*, London, Unwin Hyman, 1989.

Brass, Paul R., *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, London, Sage Pub., 1991.

Brown, Michael E., “Causes and Implications of Ethnic Conflict”, *Ethnic Conflict and International Security*, Ed. by Michael E. Brown, Princeton, Princeton University Press, 1993, s. 3-26.

Bulut, Faik, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları*, İstanbul, Ozan Yayıncılık, 1998.

Burton, John, *Conflict: Resolution and Provention*, New York, St. Martin’s Press,

1990.

Burton, John and Frank Duker, *Conflict: Practices in Management, Settlement and Resolution*, New York, St. Martin's Press, 1990.

Calhoun, Craig, *Nationalism*, Buckingham, Open University Press, 1997.

Coakley, John, "The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology", *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4 (1992), s. 343-358.

Connor, Walker, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1994.

Çitlioğlu, Ercan, "PKK Eylemleri Üzerine Bir Analiz (söyleşi)", *Stratejik Analiz*, C.7, S.78 (Ekim 2006), s. 86-94.

Erözden, Ozan, *Ulus-Devlet*, Ankara, Dost Kitabevi, 1997.

Ganguly, Rajat and Ray Taras, *Understanding Ethnic Conflict, The International Dimension*, NY, Longman, 1998.

Güven, V. Fatih, "Yeniden İsim Değiştiren PKK Terör Örgütünün Artan Tehditleri", *Stratejik Analiz*, C. 4, S. 44 (Aralık 2003).

-----, "Dağılma Sürecine Giren PKK Terör Örgütünü Siyasal Zeminlerde Yaşatma Senaryoları" <http://www.haberanaliz.com>, erişim tarihi: 26.3.2004.

Horowitz, Donald L., *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley, London, Los Angeles, University of California Press, 1985.

Hutchinson, John and Anthony D. Smith, *Ethnicity*, Oxford, Oxford University Press, 1996.

"Interview with PKK leader Öcalan", *Serxwebun*, April 1995.

İsmet, İsmet G., *Ayrılkıç Şiddetin 20 Yılı: PKK (1973-1992)*, 5.B., Ankara, Turkish Daily News Yay., 1993.

Keskin, Cumhuri, "Türkiye'nin Kürt Politikası ve Resmi İdeoloji", *Türkiye'nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 47-86.

Keyman, E. Fuat, "Articulating citizenship and identity", *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*, Ed. by E. Fuat Keyman and Ahmet İçduygu, Abingdon, Oxon, Routledge, 2005, s.267-288.

-----, "Etnik Çatışmayı Önlemek", *Radikal* 2, 11 Eylül 2005, s. 9.

Kirişçi, Kemal, Gareth Winrow, *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

KONDA, *Biz Kimiz? Toplumsal Yapı Araştırması*, 2006 (http://www.konda.com.tr/html/dosyalar/ttya_tr.pdf).

Kurmuş, Orhan vd., *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomi Öncelikler*, İstanbul, TESEV, 2006.

Kurubaş, Erol, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye, C. 2 (1960'lardan 2000'lere)*, Ankara, Nobel Yay. Dağ., 2004.

-----, *Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlıkların Korunması ve Avrupa Yaklaşımı*, 2.b., Ankara, Asil Yay., 2006.

-----, “Pan-Kürdist Hayaller ve Gerçekler”, *Stratejik Analiz*, S. 92 (Aralık 2007), s. 69-75.

Kushner, David, “Self-Perception and Identity in Contemporary Turkey”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 32, No. 2 (April 1997), s. 219-233.

Kymlicka, Will, “Modernity and National Identity”, *Ethnic Challenges to the Modern Nation State*, Ed. By Shlomo Ben-Ami, Yoav Peled and Alberto Spektorowski, London, Macmillan Press, 2000, s. 11-41.

Lake, David A. and Donald Rothchild, “Containing Fear: The Origins and Managements of Ethnic Conflict”, *International Security*, Vol. 21, No.2 (Fall 1996), s. 41-75.

McDowall, David, *A Modern History of The Kurds*, London, NY, I.B. Tauris, 1996

Mutlu, Servet, “Ethnic Kurds in Turkey: A Demographic Study”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 28, No. 4 (Nov. 1996), s. 517-541.

Oran, Baskın, *Türkiye’de Azınlıklar*, İstanbul, İletişim, 2004.

-----, “Teoride Milliyetçilik”, *Türkiye’nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 21-28.

-----, “Kürt Milliyetçiliği: Doğuşu ve Gelişmesi”, *Türkiye’nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 33-46.

-----, *Atatürk Milliyetçiliği*, 3. B., Ankara, Bilgi Yay., 1993.

-----, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1977.

Özcan, Nihat Ali, *PKK (Kürdistan İşçi Partisi): Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi*, Ankara, ASAM, 1999.

-----, “PKK/KADEK’ten Kongra-Gel’e”, *Panorama Dergisi*, S.2 (Mart 2004), <http://www.panoramadergisi.com>, erişim tarihi: 5.3.2004.

Özdağ, Ümit, *Kürtçülük Sorununun Analizi ve Çözüm Politikaları*, Ankara, Bilgi Yay., 2006.

Posen, Barry R., “The Security Dilemma and Ethnic Conflict”, *Ethnic Conflict and International Security*, Ed. Michael E. Brown, Princeton, Princeton University Press, 1993, s. 103-123.

Roe, Paul, “The Intrastate Security Dilemma: Ethnic Conflict as a ‘Tragedy?’”, *Journal of Peace Research*, Vol 36, No. 2 (March 1999), s. 183-202.

Saatçi, Mustafa, “Nation-states and ethnic boundaries: modern Turkish identity and Turkish-Kurdish conflict”, *Nations and Nationalism*, Vol. 8, No. 4 (2002), s. 549-564.

Sandole, Dennis J. D., “A Comprehensive Mapping of Conflict and Conflict

Resolution: A Three Pillar Approach”, <http://www.gmu.edu/academic/pcs/sandole.htm>.

Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Basil Blackwell Inc., 1986.

-----, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

-----, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Türkçesi: Derya Kömürcü, İstanbul, Everest Yayınları, 2002.

Smooha, Sammy and Thedor Hanf, “The Diverse Modes of Conflict Regulations in Deep Divided Societies”, *Ethnicity and Nationalism*, Ed. by Anthony D. Smith, Leiden, New York, E. J. Brill, 1992.

Somer, Murat, “Ethnic Kurds, Endogenous Identities, and Turkey’s Democratization and Integration with Europe”, *The Global Review of Ethnopolitics*, Vol. 1, No. 4 (June 2002), s.74-93.

Stanovcic, Vojislav, “Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations”, *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4 (1992), s. 359-379.

Stavenhagen, Rodolfo, *Ethnic Conflicts and the Nation-State*, London, Macmillan Press Ltd., 1996.

Üstel, Füsün, *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Ankara, Dost Yay., 1999.

-----, “Türk Milliyetçiliği ya da Vatandaşlığın Kültürel Boyutu”, *Türkiye’nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 29-32.

-----, “Çoğunlukçu Demokrasilerin Azınlık Eşiği: Batı Deneyimleri”, *Türkiye’nin Kürt Sorunu*, İstanbul, TÜSES, 1996, s. 127-152.

van Bruinessen, Martin, *Ağa Şeyb Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

-----, *Kurdish Ethno-Nationalism Versus Nationa-Building States, Collected Articles*, İstanbul, The Isis Press, 2000.

-----, “Shifting National and Ethnic Identities: The Kurds in Turkey and the European Diaspora”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, No. 1 (Apr 1998), s. 39-52.

-----, “The nature and uses of violence in the Kurdish conflict”, Paper presented at International colloquium “Ethnic Construction and Political Violence” organized by the Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, Cortona, July 2-3, 1999. (<http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/publications/Violence.htm>, erişim tarihi: 19.02.2004)

-----, “Race, culture, nation and identity politics in Turkey: some comments” Paper presented at the Mica Erteğün Annual Turkish Studies Workshop on Continuity and Change: Shifting State Ideologies from Late Ottoman to Early Republican Turkey, 1890-1930, Department of Near Eastern Studies, Princeton

University, April 24-26, 1997.(http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/publications/identity_politics.htm, erişim tarihi: 19.02.2004)

Vayrynen, Tarja, "Ethnic Communalism and Conflict Resolution", *Cooperation and Conflict*, Vol. 33, No. 1 (1998), s. 59-80.

Volkan, Vamık D., *The Need to Have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationships*, London, Jason Aronson Inc., 1988.

-----, *Etnik Terörizmin Psikolojisi*, Çev. A. Çevik -B. Ceyhan, Ankara, Politik Psikoloji Yay., 1993.

Wallerstein, Immanuel; Etienne Balibar, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, 2. b., Çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 1995.

White, Paul J., "Economic Marginalization of Turkey's Kurds: The Failed Promise of Modernization and Reform", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, No. 1 (April 1998).

Yavuz, M. Hakan, "Five Stages of the Construction of the Kurdish Nationalism in Turkey", *Nationalism & Ethnic Politics*, Vol. 7, No. 3 (Autumn 2001), s. 1-24.

Yeğen, Mesut, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul, İletişim Yay., 1999.